

თამარ შარაბიძე
გორა კუჭუხიძე
დოდო ჭუმბურიძე
(საქართველო)

ცენზორის ინსტიტუტი XIX საუკუნის 50-70-იანი წლების ქართული გამოცდილების კონტექსტში

რუსეთის საცენზურო პოლიტიკა კავკასიაში ნაწილია იმ იმპერიულ-კოლონიური მიზნებისა, რომლებიც ამ ქვეყნის უმაღლეს ხელისუფლებას გააჩნდა კავკასიის ხალხთა მიმართ. კონკრეტულად, საქართველოში იმპერიის საცენზურო პოლიტიკა ებრძოდა ქართველი ხალხის ეროვნული იდენტობისა და დამოუკიდებელი ქართული სახელმწიფოს აღდგენის იდეას, ამ იდეის განხორციელებისათვის თავდადებულად მებრძოლ ადამიანებს.

რუსული ცენზურის ისტორია კავკასიასა და საქართველოში ოფიციალურად მე-19 საუკუნის შუახანებიდან იწყება, კერძოდ, 1848 წლიდან, როდესაც დაარსდა კავკასიის საცენზურო კომიტეტი, რომელიც იყო რუსეთის შოვინისტურ-კოლონიური პოლიტიკის გამტარებელი სახელისუფლო ინსტიტუტი კავკასიასა და საქართველოში. თუმცა, რუსული ცენზურის წინარეისტორია უფრო ხანგრძლივია და იმპერიული შინაარსით კიდევ უფრო დატვირთული, რადგან მისი მიზანი გაცილებით რთული იყო, კერძოდ: ქართული სამეფო-სამთავროების გაუქმება, მთელი საქართველოს ინკორპორაცია იმპერიულ სივრცეში, მხარის რუსიფიკაცია. როდესაც ვეცნობით უამრავ მასალას, რომელიც საქართველოში რუსეთის ხელისუფლების მიერ გამოგზავნილ სპეციალური დავალებების მქონე პირთა სადაზვერვო საქმიანობას ასახავენ, დაწყებული პეტრე დიდიდან, დამთავრებული პავლე და ალექსანდრე იმპერატორების მიერ გამოგზავნილ პირთა საქმიანობით, ვხვდებით, რომ ჩვენი ქვეყნის შიგნით მიმდინარე მოვლენების გაკონტროლება რუსეთის ხელისუფლების მხრიდან მისი საგარეო პოლიტიკის პრიორიტეტს წარმოადგენდა.

რუსეთის საცენზურო პოლიტიკა აკონტროლებდა ყველაფერს, რითაც იმპერიას უნდა შეენარჩუნებინა დაპყრობილი ქვეყანა, შეესწავლა მისი ყველა მოქალაქის განწყობა-მისწრაფებები, დაესაჯა ის, ვინც წარსულისკენ მიბრუნებას გაბედავდა, მოეხდინა მოსახლეობის სრული ასიმილაცია და სამუდამოდ ჩაეკლა ხალხში დამოუკიდებლობის იდეა.

საქართველოს დაპყრობამდე რამდენიმე ხნით ადრე, სპეციალური მივლინებით წარმოგზავნილი მოხელეები ეცნობოდნენ ადგილობრივ პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და კულტურულ ვითარებას, ქმნიდნენ ნიადაგს ქვეყნის დაპყრობისათვის, დაპყრობის შემდეგ კი მთავარმართებლებ-

თან არსებული კომიტეტები სპეციალური დავალებით სწავლობდნენ მოსახლეობის განწყობასა და შემოქმედებითი ელიტის აზროვნებას (კოვალენსკი, კნორინგი, მუსინ-პუშკინი და სხვ.). ამ კონტროლის შედეგად მიღებული ინფორმაციები მიდიოდა კავკასიის მთავარმართებელთან, ის კი ამ ინფორმაციებს უმაღლეს ხელისუფალს, თავად იმპერატორს აცნობებდა. კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიის მიერ შედგენილი აქტების მრავალტომეული სავსეა ამგვარი ინფორმაციებით.

ქართლ-კახეთის სამეფოს დაპყრობამდე ე.წ. „მთავარი ცენზორის“ მოვალეობას იმპერატორ პავლე პირველის მიერ საქართველოში სპეციალურად წარმოგზავნილი მოხელე პეტრე კოვალენსკი ასრულებდა. ის იწერდა საინტერესო პოლიტიკური პირების შეხედულებებს, არაოფიციალურ გარემოსა და შეხვედრების დროს გამოთქმულ აზრებს და ამზადებდა ნიადაგს რუსეთისთვის კავკასიის დასაპყრობად. XIX საუკუნის 60-იანი წლების დასაწყისში, აქტების გამოსვლამდე, ადოლფ ბერჟემ გამოსცა „სტატსკი სოვეტნიკ პეტრე კოვალენსკის ჩანაწერები საქართველოზე“ (Записка статскаго советника Петра Каваленскаго о Грузии). მასში ნათლად ჩანს, თუ როგორ ცდილობდა კოვალენსკი პირადი საუბრებით ზეგავლენა მოეხდინა ქართლ-კახეთის მეფეზე, დაეპირისპირებინა ის კავკასიის სახანოებთან, მათ შორის იმათთან, ვინც მანამდე მეგობრულ ურთიერთობაში იმყოფებოდა საქართველოს სამეფო კართან, ინსპირაციებს ანუობდა თავად საქართველოს შიგნით მეფე-მთავრებს შორის განხეთქილების ჩამოგდებას და ეს ყველაფერი რუსეთის იმპერიული პოლიტიკის ნაწილი იყო (ჭუმბურიძე ... 2016: 73-82).

მოსახლეობაზე დამყარებული სრული კონტროლით შედგენილმა სპეციალურმა დასკვნამ განაპირობა 1831 წელს საიდუმლო პოლიციის შექმნა, რაც სხვა არაფერია, თუ არა სრული ცენზურის დანერგვა ქართველი ხალხის მოქმედებასა და სურვილებზე.

1831 წლის 23 მაისს გენერალ-ადიუტანტ ბენკენდორფს მიმართა კავკასიის მთავარმართებელმა, გენერალმა ივანე პასკევიჩმა, და წარუდგინა ამიერკავკასიაში, ცენტრით თბილისში, საიდუმლო სამხედრო პოლიციის შექმნის პროექტი. იგი შედგებოდა 29 პარაგრაფისაგან და სავარაუდო შტატების განაწესისგან. პროექტი იმპერატორმა ნიკოლოზ I-მა მოიწონა და დაამტკიცა იმავე წლის 7 ივლისს. მის პირველივე პარაგრაფში საგულისხმო სიტყვებია ნათქვამი: „*საქართველოსა და ამიერკავკასიის სხვა პროვინციების მოსახლეობაში, რომლებიც უმრავლეს შემთხვევაში რუსული იარაღის ძალით იქნენ დამორჩილებულნი, ბევრია ისეთი ადამიანი, რომელიც არასწორი აზროვნების შედეგად რუსებს ისე კი არ უყურებს, როგორც მფარველებს, არამედ როგორც დამპყრობლებს და ამიტომ რუსული მთავრობის მიმართ არაკეთილგანწყობილია*“ (Акты 1878: 343). ასეთი ვითარების გამო პროექტის ავტორი იმპერატორს სთავაზობს მთელ რიგ სადაზვერვო საიდუმლო ღონისძიებას, რომელიც

მთავრობას თავიდან ააცილებს შეთქმულებებს, შფოთს და ა. შ. პროექტის მე-8 პარაგრაფში ნათქვამია, რომ პროვინციებში, პოლკებში, სასამართლო დანესებულებებში, პორტებში, საბაჟოებზე, სასაზღვრო კარანტინებზე, უცხოეთის საკონსულოებთან და საერთოდ უცხოელ მოქალაქეთა თავშეყრის ადგილებში საჭიროა, საიდუმლო პოლიციას ჰყავდეს თავისი საიდუმლო აგენტები; მე-9 პარაგრაფში საუბარია იმაზე, რომ საფოსტო უწყება უნდა ამონმებდეს და აკონტროლებდეს საეჭვო მიმონერას და იქ არსებულ შესაძლო დაშიფრულ ინფორმაციას. მე-10 პარაგრაფში აღნიშნულია, რომ საეჭვო პირების ტანსაცმელი და პირადი ნივთებიც კი ფარულად უნდა შემონმდეს საზღვრის გადაკვეთის დროს. მე-19 პარაგრაფში ნათქვამია, რომ საიდუმლო პოლიციას მუდამ მეთვალყურეობის ქვეშ უნდა ჰყავდეს „ადამიანები, რომლებსაც თავისუფალი აზროვნება და რელიგიისა და მთავრობის წინააღმდეგ თავხედური გამოსვლები ახასიათებთ“. 24-ე პარაგრაფი ეხება საჯარო ნაწილებს; საიდუმლო უწყების ჩინოვნიკებს დავალება მიეცათ, გამოერკვიათ, ხომ არ იყო „ოფიცერთა შორის საიდუმლო საზოგადოებები, ან თავისი შინაარსით მავნე პარტიები, ან რაიმე სახის ინტრიგები და ვისგან მომდინარეობდა ისინი“ (АКТЫ 1878: 343-345).

როგორც ვხედავთ, ახლად ჩამოყალიბებული საიდუმლო საპოლიციო უწყება მძლავრი იარაღი ხდება რუსული იმპერიული სახელმწიფოს ხელში. მისი მთავარი დანიშნულება კი სწორედ 1832 წლის შეთქმულების მსგავსი მოვლენების გამოვლენა და პრევენცია იყო, თუმცა მის წინააღმდეგ ყოველთვის მოქმედებდნენ ეროვნული ძალები და საიდუმლო პოლიციამ შეთქმულება 1832 წლის 9 დეკემბრამდე ვერ გამოავლინა. არის მოსაზრება, რომ შეთქმულების ყველა დეტალი და ნიუანსი, თუ ადრე არა, 1831 წ. ივლისიდან მაინც, მთავრობისთვის ცნობილი იყო და თავად იასე ფალავანდიშვილიც საიდუმლო პოლიციამ „ჩანერგა“ შეთქმულებს შორის, რაც დოკუმენტურად არ დასტურდება.

ცენზურა გამკაცრებულია 1837 წელს, როდესაც საქართველოში პირველად ჩამოვიდა რუსეთის იმპერატორი ნიკოლოზ პირველი. მოვლენების თვითმხილველის, შემდეგში კავკასიის საცენზურო კომიტეტის „მრისხანე ცენზორის“ – ლუკა ისარლოვის – მოგონებებიდან ნათლად ჩანს, თუ რა მასშტაბის იყო ცენზურა ყველგან და ყველაფერში, რათა მშვიდობიანად ჩამთავრებულიყო ეს ვიზიტი (Исарлов 1899: 181-186).

ქართული ბეჭდური პრესის ცენზურის ისტორიის დასაწყისად შეგვიძლია ამავე 1837 წლის 23 დეკემბერი მივიჩნიოთ, როდესაც რუსეთის იმპერატორის ბრძანებით სტამბიდან გამომავალი წიგნების ცენზურა დაევალა საქართველოს მთავარმართებლის უწყებას, ცენზორებად კი თბილისის გიმნაზიის მასწავლებლები დაინიშნენ.

მართალია, ბეჭდვით პროდუქციაზე ოფიციალური ცენზურა დანესდა და მას სასტიკი ფორმებიც ჰქონდა, მაგრამ იმის გამო, რომ ამ დროს

საქართველოში ცოტა გამოდიოდა ნაბეჭდი ლიტერატურა, 40-იანი წლების ბოლომდე გამოცემებს კავკასიის გენერალ-გუბერნატორი ადევნებდა თვალყურს. სპეციალური კავკასიის საცენზურო კომიტეტის დაარსებას ხელისუფლება საჭიროდ არ თვლიდა.

1848 წელს კავკასიის საცენზურო კომიტეტის დაარსებას რამდენიმე მიზეზი ჰქონდა, რაც უკავშირდებოდა როგორც ადგილობრივ, ასევე საერთაშორისო ისტორიულ მოვლენებს.

1. 1848 წლების ევროპის ქვეყნებში მომხდარმა რევოლუციებმა შეაშინა რუსეთის ხელისუფლება. მან გადაწყვიტა, ხელი შეეშალა ევროპიდან შემოსული იდეებისა და ლიტერატურის შესაძლო გავრცელებისათვის, მით უმეტეს, რომ რევოლუციებში ჩართვამ რუსეთს „ევროპის ჟანდარმის“ სახელი მოუპოვა და შეარყია მისი საერთაშორისო ავტორიტეტი. შესაძლო მოვლენების თავიდან აცილების სურვილმა აიძულა საიმპერიო ხელისუფლება დაეარსებინა კავკასიის საცენზურო კომიტეტი.

2. მიმდინარეობდა ხანგრძლივი კავკასიური ომი, რომელიც რუსეთის იმპერიის მიერ კავკასიის საბოლოოდ დაუფლებას საფრთხეს უქმნიდა. ასეთ დროს მკაცრი საცენზურო პოლიტიკის ამოქმედებით იმპერიული ხელისუფლება გამორიცხავდა „ინოზემცებში“ თავისუფალი აზრის დაშვებას.

3. კავკასიის საცენზურო კომიტეტის დაარსება, ვფიქრობთ, ქართველი ხალხის იმ განმათავისუფლებელი მოძრაობის აქტიურობის შედეგიც იყო, რომელიც ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმებისთანავე დაიწყო, 40-იან წლებამდე არ შეწყვეტილა და საკმაოდ ასუსტებდა რუსეთის პოზიციებს კავკასიაში.

კავკასიაში საცენზურო კომიტეტის მუშაობის შესწავლისას ჩვენ ყურადღება გავამახვილეთ რუსეთის იმპერიაზე დაქვემდებარებულ ეროვნებათა მიმართ გატარებულ ეროვნულ და სოციალურ პოლიტიკაზე. რუსეთის სახელმწიფოში ბევრი ერი და ეროვნება შედიოდა და ყოველ მათგანთან იმპერიას თავისებური მიდგომა ჰქონდა.

პოლონეთში 1863 წლის აჯანყების გამო მკაცრ პოლიტიკას აწარმოებდა რუსეთი: პოლონეთის სამეფო გაუქმდა, რუსეთს შეუერთდა და ვისლისპირეთის მხარე, შემდეგ კი (1875 წ.) პოლონეთის გუბერნია ეწოდა, პოლონური ენა აიკრძალა და მაღალ თანამდებობებზე აქ რუსი ეროვნების მოხელეები ინიშნებოდნენ.

უკრაინის მიმართ დამოკიდებულება ჯერ შედარებით ლოიალური იყო, მაგრამ, რადგან შემდგომ და შემდგომ უკრაინაში ეროვნული მოძრაობა გაძლიერდა, 1863 წელს ჯერ ე. წ. „ვალუევის ცირკულარით“¹ და შემდეგ კი გერმანიის ქალაქ ბად ემსში 1876 წლის 30 მაისს მიღებული განკარგულების ძალით² სახელმწიფოს მხრიდან სიმკაცრე დაიწყო, რაც

1 პ.ვალუევი – რუსეთის შინაგან საქმეთა მინისტრი.

2 ეს განკარგულება ისტორიაში „ემსკი უკაზის“ სახელით არის შესული.

ბეჭდვით სიტყვაზეც აისახა; „მალარასიულ დიალექტზე“ განათლების მიღება აიკრძალა, რადგან, როგორც მიჩნეული იყო, უკრაინელი ხალხი ჰეტმანის მეთაურობით რუსეთისაგან გამოყოფას ცდილობდა. „ვალუ-ევის ცირკულარით“ უკრაინულად დაწერილი მხოლოდ სიტყვაკაზმული ლიტერატურა („изыщная литература“) იქნა დაშვებული. ამ განკარგულების თანახმად, თუ სპეციალური ნებართვა არ იქნებოდა გაცემული, უცხო ენიდან უკრაინულზე თარგმნა იკრძალებოდა, არ შეიძლებოდა საზღვარგარეთიდან უკრაინულად დაწერილი ნიგნების შემოტანა, დაუშვებელი იყო უკრაინული კონცერტების ჩატარება, აკრძალეს უკრაინულ ენაზე დაწყებითი სწავლება (480-1-268). მხატვრული ლიტერატურის გამოცემა მხოლოდ 1881 წელს დაუშვეს, რაშიც პარიზში 1878 წელს გამართული ლიტერატურის საერთაშორისო კონგრესზე (მისი ოფიციალური თავმჯდომარე ვიქტორ ჰიუგო იყო) ბად ემსში მიღებული განკარგულების გაკრიტიკებამაც შეიტანა წვლილი. როგორც მიჩნეულია, სწორედ ხსენებულმა განკარგულებებმა შეუწყო ხელი იმას, რომ უკრაინის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა გაძლიერდა და მისმა ცენტრმა დასავლეთ უკრაინაში გადაინაცვლა (ვერნადსკი 2006: 347-369).

ალექსანდრე II¹ შედარებითი ლიბერალიზმითაა ცნობილი, თუმცა ეს არის პიროვნება, რომლის დროსაც ეროვნულ ენებზე სწავლება ლიტვასა და ბელორუსიაშიც დაუშვებლად იქნა მიჩნეული. ამგვარი პოლიტიკა, ცხადია, ზემოხსენებულ 1863 წლის აჯანყებას მოჰყვა, რომელმაც პოლონეთი, ლიტვა, უკრაინა, ბელორუსია მოიცვა.

ებრაელთა მიმართ დამოკიდებულება ამ დროს შედარებით ლოიალური გახდა. ალექსანდრე II-ის დროს რუსებთან ებრაელი ხალხის დაახლოებას ცდილობდნენ, ებრაელთა გაუცხოებას ხელს უშლიდნენ. 1859 და 1880 წწ-ის განკარგულებებით ებრაელებს ნება მიეცათ, რუსეთის ნებისმიერ ადგილას დასახლებულიყვნენ. თუმცა ეს ყოველივე არ ნიშნავს იმას, რომ მათ სრული ოფიციალური თავისუფლება მოიპოვეს – 1873 წელს ებრაული სკოლები, რომლებიც 1844 წელს გაიხსნა, დაიხურა, მაღალ თანამდებობებზე ებრაული ეროვნების წარმომადგენელთა დანიშვნა არ ხდებოდა (480-1-32).

შეიძლება ითქვას, რომ გამონაკლისი იყო ფინეთთან დამოკიდებულება, – იქ ნიკოლოზ I-ის დროიდან მოყოლებული მის ავტონომიას უჭერდნენ მხარს; ფინეთს ჰყავდა საკუთარი ჯარი, ჰქონდა ეროვნული ვალუტა, განათლებას ამ ქვეყანაში ფინურ ენაზე იღებდნენ.

ლიბერალიზმის სრულად უარყოფელად ვერ წარმოჩნდებოდა რუსეთი და 1865 წლის 18 აპრილს ალექსანდრე II-მ, როგორც აღნიშნავენ ხოლმე, გაითვალისწინა „სახელმწიფო საბჭოს“ აზრი და გარკვეულწილი თავისუფლება მიანიჭა ბეჭდვით საქმეს, რაც საცენზურო საქმის რეფორმის დასაწყისი გახდა. 1863 წლის 26 იანვარს ლიტერატურისა და ჟურ-

1 ალექსანდრე II – იმპერატორობის წწ. – 1855-1881.

ნალისტიკისათვის თვალ-ყურის დევნება შინაგან საქმეთა სამინისტროს დაევა და კანონმდებლობაში ახალი დაცვითი მექანიზმების შემუშავება მიიჩნეეს საჭიროდ. შეიქმნა სპეციალური კომისია, რომლის თავმჯდომარის, დ. ობოლენსკის აღნიშვნით, ბეჭდვით საქმეშიც უნდა ასახულიყო ისეთივე ლიბერალური რეფორმები, როგორც ეს სხვა სფეროებში მოხდა. 1863 წელს ობოლენსკის უკვე შემუშავებული ჰქონდა პროექტი ბეჭდვითი საქმის შესახებ, ცენზურირების მთავარი ინსტანცია „ბეჭდვით საქმეთა მთავარი სამმართველო“ („Главное управление по делам печати“) გახდა და 1865 წლის 13 სექტემბერს მიღებულ იქნა კანონი, რომლის თანახმად, ცენზურისაგან უნდა გათავისუფლებულიყო სახელმწიფო და აკადემიური სამეცნიერო გამოცემები, კლასიკური ლიტერატურის ტექსტები, მათი თარგმანები¹. როგორც უკვე ითქვა, იმპერიაში ყველა ხალხის მიმართ შესაბამისი პოლიტიკა ტარდებოდა. კავკასიის საცენზურო კომიტეტის დოკუმენტებზე დაკვირვება საშუალებას გვაძლევს, წარმოვაჩინოთ, თუ როგორი ვითარება იყო ამ მხრივ კავკასიაში, კერძოდ, როგორ სრულდებოდა კანონები საქართველოში.

ცნობილია, რომ კავკასიაში ადგილობრივი მთის ხალხებს ტრადიციათა შენარჩუნებაში ხელს არ უშლიდნენ, მაგრამ დაპყრობის შემდეგ აქ ჯარს აყენებდნენ; ხდებოდა ხალხთა გასახლება. აქედან გამომდინარე, ცხადია, რომ იმპერია ვერც ქართულ კულტურას აკრძალავდა, ამიტომ აქ გამოუშვა პიროვნება, რომელიც ხალხში სიმპათიას დაიმსახურებდა და არც იმას დაუშვებდა, რომ ეროვნული კულტურის აღორძინებას საშიში ფორმები მიეღო. საქართველოში (ტფილისისა და ქუთაისის გუბერნიები) მიხეილ ვორონცოვისეული „დათბობის პოლიტიკა“ იმპერიის სწორედ ამ მრავალეროვნული პოლიტიკის კავკასიური ნაწილი იყო და მიზნად ისახავდა, საქართველოში პოლონეთის მსგავსი მოვლენები არ განმეორებულიყო. დაახლოებით იგივე დამოკიდებულება ჰქონდათ სომხეთისა (ერევნის გუბერნია) და აზერბაიჯანის (ელისავეტპოლის /განჯა/ და ბაქოს გუბერნიები) მიმართ.

1844 წელს კავკასიის მთავარმართველად მიხეილ ვორონცოვის დანიშვნას მართლაც მოჰყვა კავკასიის რეგიონში კულტურულ ცხოვრებასთან დაკავშირებული შედარებით ლოიალური პოლიტიკა; როგორც ხშირად აღნიშნავენ, ეროვნული კულტურის აღორძინების დაწყება. თუმცა შემდგომ და შემდგომ რუსეთის ხელისუფლების მხრიდან მეტი სიფხიზლე გახდა საჭირო, რათა ზღვარი არ დარღვეულიყო და იმპერიას გარკვეული სახის საფრთხეები არ შექმნოდა. კავკასიაში რუსეთის პოლიტიკა კავკასიის საცენზურო კომიტეტის დაარსებამდე, ამ კომიტეტის დაარსება და მანამდე კი მეფისნაცვლად ვორონცოვის გამოგზავნის ფაქტები ერთ კონტექსტში უნდა განვიხილოთ.

1 ამ საკითხებზე იხ. Макушин 2010: 94-104; Патрушева 1990: 27-34; Розенберг, Якушкин 1905; Чернуха 1988.

რუსეთის ცენტრალური ხელისუფლებისათვის გასაგები იყო, რომ მხოლოდ იარაღის ძალით ვერ დაიხლოვებდა იმპერიაში შემავალ, კულტურათა მხრივ სრულიად განსხვავებულ ხალხებს, ვერ გაასლავებდა კავკასიელთა იდენტობას; რომც ჰქონოდა ამის სურვილი, ნმიდად სლავურ კულტურას ვერ შეიტანდა მათში და ეს თანამედროვეობისაგან კულტურულადაც ძალიან დააცილებდა სახელმწიფოს. კავკასიასთან, კერძოდ, საქართველოსთან დაკავშირებით, ისეთი ეროვნული კულტურის გარკვეულწილი აღორძინება დაუშვეს, რომელიც ხალხის საკუთარი სახის შენარჩუნებასაც შეუწყობდა ხელს და ევროპულთან დაახლოებულ რუსულ კულტურასთანაც მჭიდროდ იქნებოდა დაკავშირებული; ამგვარი პოლიტიკა ლიბერალურ სახესაც გაუძლიერებდა რუსეთს და, ცხადია, ერთიანი სახელმწიფოს არსებობასაც საშიშროებას არ შეუქმნიდა.

60-იანი წლების ქართველი ეროვნული მოღვაწეები სათავისოდ იყენებენ რუსეთის ამ პერიოდის პოლიტიკას და ეროვნულ საქმეებს აკეთებენ. ოფიციალური განათლება რუსულენოვანია, მაგრამ, რადგან აკრძალული არ არის, უფრო და უფრო მეტი გამოდის ქართული გამოცემები, იქმნება ქართული თეატრალური დასი¹, არსდება „საადგილმამულო ბანკი“, რომელიც ეროვნულ საქმეებს აკეთებს, შემდეგ (1879 წ.) – „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება“, რაც, ფაქტობრივად, ერთგვარი „განათლების სამინისტროა“. ქართული ენის, საქართველოს ისტორიის სწავლება შეზღუდულია, მაგრამ მთლიანად არ წყდება².

საქართველოს ეროვნულ არქივში დაცული 480-ე ფონდის³ მასალებიდან ირკვევა, რომ კავკასიის საცენზურო კომიტეტი დასაწყისში არცთუ დიდ აქტიურობას იჩენდა; მისი ამოქმედება შედარებით მოგვიანებით დაიწყო, რაც გამოიწვია გამოცემათა გაფართოებამ, მათში პოლიტიკური, სოციალური და ეროვნული პრობლემების გაშუქებამ. ამასთან, საფიქრებელია, რომ დასაწყისში კომიტეტის სამოქმედო სპეციფიკაც ჯერ არ იყო სრულყოფილად დახვეწილი. კავკასიის სასწავლო ოლქისა და შემდგომ განათლების სამინისტროს დაქვემდებარებიდან შინაგან საქმეთა სამინისტროსა (1863 წ.) და შემდეგ (1867 წ.) უშუალოდ კავკასიის მთავარმართებლის დაქვემდებარებაში მისი გადასვლა ცხადყოფს, რომ მან განსაკუთრებული სახელმწიფო მნიშვნელობა შეიძინა.

70-იანი წლების შუა ხანებიდან უფრო და უფრო ფართოვდება კომიტეტის სამოქმედო ასპარეზი, – თუ ადრე სამი ცენზორი და თავმ-

1 ქართული თეატრი შეიქმნა 1851 წელს, ხოლო „ქართული დრამატული საზოგადოება“ – 1879 წელს.

2 ქართული ენა და საქართველოს ისტორია სწავლება ტფილისის კლასიკურ გიმნაზიაში, გორის საოსტატო სემინარიაში, ქუთაისის ვაჟთა გიმნაზიაში, 1879 წელს გახსნილ ქართულ „სათავადაზნაურო სკოლაში“ და სხვ.

3 საქართველოს ეროვნული არქივის 480-ე ფონდში დაცულია კავკასიის საცენზურო კომიტეტის მასალები დღიდან მისი დაარსებისა მის ლიკვიდაციამდე.

ჯდომარე უძღვებოდნენ საქმეებს, შემდგომ შტატები იზრდება და ემატება სტავროპოლის, თერგისა და ყუბანის გუბერნიების საგამომცემლო საქმიანობისადმი კონტროლიც.

კომიტეტის საარქივო მასალების გაცნობიდან ცხადი ხდება, რომ დასაწყისში ეს ორგანო ძირითადად ამა თუ იმ გამოცემის ნების დართვითა და საზღვარგარეთიდან შემოტანილი მასალების კონტროლით არის დაკავებული. კავკასიის საცენზურო კომიტეტში ყოველწლიურად დგება ჟურნალი, რომელშიც ზუსტადაა აღრიცხული განსახილველად შემოსული ნაბეჭდი თუ ხელნაწერი ნივთებისა და ნებისმიერი სახის გამოცემების სია. სიას თან ახლავს ამონაწერი, როდის და რომელი ცენზორების თანდასწრებით მოხდა საკითხის განხილვა, ასევე ახლავს რეზოლუციები, რომლებიც იწყება შემდეგი ფრაზებით: „Уведомить“, „Объявить“, „Хранить удержанный экземпляр“, „Книги видать“, „возвратить“ და ა.შ. ყველაფერი ბრძანებით კილოში.

მომავალი რედაქტორები კავკასიის მეფისნაცვლის კანცელარიისგან იღებენ ნებართვას ნებისმიერი სახის პერიოდული ორგანოს გამოცემაზე, პირობას დებენ, რომ შეასრულებენ ბეჭდვითი სიტყვის ყველა კანონს; თხოვნასთან ერთად ისინი წარმოადგენენ პერიოდული ორგანოს (ჟურნალის ან გაზეთის) პროგრამას (იხ. საქმე 480-1-61, 480-1-110). თხოვნა, პროგრამა და ასევე სხვა საბუთები შეაქვთ მეფისნაცვლის კანცელარიაში. აღსანიშნავია, რომ ყოველ თხოვნას პროგრამასთან ერთად ახლავს რედაქტორის პირადობის დოკუმენტები (ატესტატი, პირადობის ან წარმომავლობის მოწმობა) და ხშირად ცნობა იმის შესახებ, რომ პიროვნებას (მომავალ რედაქტორს) გაკეთებული აქვს ჩუტყვავილის ვაქცინაცია. კანცელარია დოკუმენტებს აგზავნის საცენზურო კომიტეტში ასევე თხოვნით, რომელიც ბოლოვდება კანცელარიის უფროსის შემდეგი სიტყვებით, რომ ყველაფერი შემონმდეს ცენზურის წესდების მიხედვით და მოხსენდეს მის უდიდებულესობას. ცენზორის ჩანაწერების საფუძველზე ნებართვას, ან თხოვნაზე უარყოფით პასუხს, ასევე კავკასიის მეფისნაცვლის მთავარი სამართველოს კანცელარია იძლევა. მისი ბიუროკრატიული აპარატი ან ნებართვას ან უარს უგზავნის კვლავ კავკასიის საცენზურო კომიტეტს. მასში საუბარია, როდის წარდგა საქმე საცენზურო კომიტეტში და რის საფუძველზე მიიღო „დიდებული კნიაზის, მეფისნაცვლის“ ნებართვა ან უარი. ყველა დოკუმენტში ჩანს გადამეტებული პატივისცემის გამოხატვა მეფისნაცვლისა და სხვა მაღალი თანამდებობის პირებისადმი; აგრეთვე ნებართვის მიღების შემთხვევაში აუცილებლად მიეთითება რედაქტორს, რომ ზუსტად იმოქმედოს ცენზურის წესდების მიხედვით. კავკასიის მეფისნაცვლის კანცელარიის პასუხთან ერთად ზემოთჩამოვლილ დოკუმენტებს კავკასიის საცენზურო კომიტეტი უგზავნის ადრესატს, რედაქტორს. დოკუმენტებს თან ახლავს საცენზურო კომიტეტის თანამშრომლის წერილი, რომ საბუთებს პირადად

აბარებს მას, რაზედაც ადრესატი ხელს აწერს და ამონმებს, რომ ზემოთ-ჩამოთვლილი მიიღო (იხ. საქმე 480-1-10). სახეზეა ბიუროკრატიული აპარატის საქმიანობის უაღრესად მოქნილი სისტემა, რომელიც თავიდან ბოლომდე აკონტროლებს არა მარტო ბეჭდვით საქმეს, არამედ ადამიანებსაც, რედაქტორებსაც. ცენზორის გრიფით „საიდუმლო“ წერილებში თავიდან ბოლომდე შესწავლილია, გაშიფრულია რედაქტორის პიროვნება, როგორ სწავლობდა ის სასწავლებელში, რა ქულები ჰქონდა მიღებული სხვადასხვა საგანში, რამდენად „გონებაგახსნილი“ და, რაც მთავარია, კანონმორჩილი იყო (იხ. საქმე 480-1-131). ცენზორთა საიდუმლო ანალიზებში ხშირად გაკრიტიკებულია პერიოდული ორგანოს მიმართულება, ეჭვქვეშ არის დაყენებული მისი სარგებლიანობა. ცენზორი ობიექტურად მიუთითებს ხოლმე, რომ პროგრამა საცენზურო დებულებას არ ეწინააღმდეგება, მაგრამ რედაქტორს არა აქვს მითითებული, რა იგულისხმება სიტყვებში – „და სხვა სტატიები“. საცენზურო კომიტეტი ითხოვს რედაქტორისგან ყველა დეტალის გახსნას, რომ „სხვა სტატიებში“ რაიმე არ გაიპაროს იმპერიისთვის არასასურველი, ხოლო მეფისნაცვლის კანცელარიას იმასაც კი ატყობინებს, რომ შენიშვნების გაცნობის შემდეგ ესა და ეს რედაქტორი ნაწყენი დარჩენილა (იხ. საქმე 480-1-111); რედაქტორები ხშირად ითხოვენ დაწუნებული პროგრამის შეცვლაზე ნებართვას. მათი თხოვნა ხელახლა გადის იმ ბიუროკრატიულ გრძელ გზას, რომელიც ზემოთ აღვწერეთ (იხ. საქმე 480-1-111). მათ თხოვნას თან ახლავს ახალი პროგრამებიც, რომლებშიც გათვალისწინებულია ცენზურის მიერ მითითებული შენიშვნები.

უაღრესი სიფრთხილის მიუხედავად, ცენზორებს მაინც მოსდით შეცდომები. მათ სთხოვენ ახსნა-განმარტებას, თუ როგორ მოხდა მსგავსი შინაარსის წერილი გაზეთში, როგორ მიიღო ნებართვა. „კავკასიის საცენზურო კომიტეტის“ უფროსს მეფისნაცვლის კანცელარიის მთავარი სამართველოს უფროსის წინაშე უხდება ცენზორის დაცვა, რომ ეს მას სპეციალურად არ გაუკეთებია და თანაც საცენზურო წესდება არ ყოფილა დარღვეული. მის პასუხს თან ერთვის ცენზორის ახსნა-განმარტებითი წერილებიც (იხ. საქმე 480-1-112).

ჩვენთვის საინტერესო აღმოჩნდა ერთ-ერთი რედაქტორობის მსურველის, ვარძელოვის, მეფისნაცვლის კანცელარიაში შეტანილი თხოვნა ბაქოში სომხურ ენაზე ყოველთვიური ჟურნალის – „Аршалуишь“ / „ცისკარი“ / – გამოცემის თაობაზე (იხ. საქმე 480-1-131, საქმე 63). მეფისნაცვლის კანცელარიამ დაავალა საცენზურო კომიტეტს, განეხილა ვარძელოვის თხოვნა, ჟურნალის პროგრამა და მოახსენებინა ამის შესახებ ბატონ სტატსკი-სეკრეტარ ბარონ ნიკოლაისთვის.

საქმეში დევს ცენზორის დასკვნა, რომელიც განსაკუთრებულად მნიშვნელოვანია ჩვენთვის იმპერიის მიზნების წარმოსაჩენად. დასკვნაში

ყურადღება გამახვილებულია საკითხზე, რომ ბაქოს მხარის კეთილდღეობა დამოკიდებულია რუსეთთან მის შეკავშირებაზე, ამ მხარეში „რუსული ელემენტის“ გავრცელებაზე, მხარის განათლებაზე რუსული ენის დამკვიდრებით. ცენზორის თქმით, ეს ჭეშმარიტება უკვე ცნობილია არა მხოლოდ მაღალ, არამედ საშუალო ფენის დიდი ნაწილისათვის, რომელიც არა მხოლოდ ლაპარაკობს, არამედ წერს კიდევ რუსულად; ადგილობრივთა უფრო მეტად განვითარებისათვის საჭიროა ჟურნალები და გაზეთები ადგილობრივ ენებზეც, მაგრამ მკითხველთა და პრესის გამომწერთა რაოდენობა პროვინციებში დიდი არ არის, რაც ნათლად ჩანს ნაუკითხავი მასალებიდან (გაუყიდავი ჟურნალ-გაზეთებიდან). ცენზორი აღნიშნავს, რომ ამ მხარეში (კერძოდ, ბაქოში) ყველაზე დიდი მოთხოვნაა გაზეთ „მშაკვე“ (500 ცალი), რამაც ბიძგი მისცა მცხოვრებლებს სომხურ ენაზე მსგავსი ადგილობრივი ჟურნალის გამოცემისა. ცენზორის აზრით, ეს ჟურნალი „რუსულ ელემენტს“ შეიტანს მხარეში. მისთვის გასაგებია, რომ ადგილობრივი პერიოდული გამოცემების გაზრდა მაინცდამაინც სახარბიელო არ არის (**იმპერიისთვის** – კომენტარი ჩვენია), ამიტომ მათ (პერიოდულმა გამოცემებმა) თავიანთი ხარჯით უნდა იარსებონ, მაგრამ სასურველია, რომ ამ გამოცემათა რედაქტორები იყვნენ მეტნაკლებად საფუძვლიანად განვითარებულნი და კეთილგანწყობილი ადამიანები (რა თქმა უნდა, **იმპერიისადმი** – კომენტარი ჩვენია). ამიერკავკასიის მხარეებში, სადაც ნაკლებად განვითარებულია რუსული ენა, რასაკვირველია, მოიძებნება ადგილობრივი ჟურნალების მკითხველები, მაგრამ ჩვენი მიზანი რუსული ენის გავრცელებაა, – წერს ცენზორი (და არა ადგილობრივთა ხელშეწყობა – კომენტარი ჩვენია). ამ მხრივ (რუსული ენის ათვისების თვალსაზრისით – კომენტარი ჩვენია) ადგილობრივები ვითარდებიან, მაგრამ მაინც გონებრივად ჩამორჩენილნი არიან; ეს ჟურნალიც სწორედ მათი განვითარებისთვის იქმნება. ცენზორის აზრით, პროვინციებში, განათლების დაბალი მაჩვენებლის გამო, ადგილობრივ გამოცემებს უფრო მეტი ზიანის მოტანა შეუძლია, ვიდრე თბილისში, რადგან აქაურ (თბილისელ) რედაქტორთა გონებრივი და მორალური ღირსებები გაცილებით მეტია. მისივე თქმით, ცენზორი ადგილობრივ გამოცემათა მიმართ უნდა იყოს უფრო მეტად ყურადღებიანი და მკაცრი.

ამ ზოგად ანალიზს, რომელიც მკაფიოდ წარმოაჩენს იმპერიის მიზნებს ადგილობრივ გამოცემებთან მიმართებაში, მოსდევს რედაქტორის პიროვნებისა და მისი საქმიანობის დანვრილებითი ანალიზი. ცენზორი წერს:

„ვარძელოვის თხოვნაზე ვიტყვით შემდეგს:

1) „ვარძელოვის ფორმულიარული სიიდან ჩანს, რომ ის ძალიან ახალგაზრდაა. მისი განათლება შემოიფარგლება სასულიერო კურსისა და მის შემდგომ – კლასიკური გიმნაზიის დამთავრებით (1869 წელს). ნოვოროსიისკის უნივერსიტეტიდან ის გამოირიცხა სწავლის საფასურის

გადაუხდელობის გამო. მისი ასაკი და არასაკმარისი განათლება არ გვაძლევს გარანტიას, რომ ის ჟურნალის კარგი რედაქტორი იქნება. ნდობას არ იმსახურებს მისი კეთილგანწყობაც. სომხურ სასწავლებელში სწავლების დროს ის არ გამოიჩინა კეთილი მიმართულებით. აქედან გამომდინარე, საცენზურო კომიტეტს მისი დანიშვნა ჟურნალის რედაქტორად მიზანშეწონილად არ მიაჩნია, ამიტომ ავალებს ბაქოს გუბერნატორს, ამ თანამდებობისათვის შეარჩიოს უფრო შესაფერისი კანდიდატურა, ვიდრე ვარძელოვია.

2) ჟურნალის გამოსვლის შემთხვევაში, სტატიები უნდა გამოიგზავნოს თბილისში საცენზუროდ.

3) თუ აირჩევა რედაქტორი და გაზეთი გამოვა, ყველა სტატია გაზეთის გამოსვლამდე სამი დღით ადრე უნდა იყოს საცენზურო კომიტეტში. სტატიების გადასინჯვის შემდეგ დადგენილი ტექსტები უკან გადაიგზავნება. დაბეჭდვის შემდეგ ყველა წიგნი (ნომერი) უნდა წარმოადგინონ საცენზურო კომიტეტში, რათა ზუსტად შემოწმდეს ეგზემპლიართა (ცალების) რაოდენობა და ამის შემდეგ მიეცეს გამოცემის ნებართვა. ვალდებულება იმისა, რომ ჟურნალი არ გამოიცემა ნებართვის მიღებამდე, ეკისრება გუბერნატორს (მას ევალება ტიპოგრაფიის /სტამბის/ კონტროლი მე-100 პუნქტის მე-3 დანართის – გვ. 5, ტ. XIV – საფუძველზე).

თუ გუბერნატორი აუხსნის გამომცემელს ამ მკაცრ მოთხოვნებს, მხოლოდ მაშინ შეეძლება კომიტეტს, დაეთანხმოს ბაქოს გუბერნატორს თხოვნაზე. მას თავის მხრივ შეუძლია ნდობით აღჭურვილ პირს ანდოს ასლი საცენზურო კომიტეტში გასაგზავნად, მასვე მიეცემა თანხმობის ბილეთი წიგნის გამოსაცემად. კომიტეტის გადაწყვეტილებით ჟურნალის ცენზურის გავლა ბაქოში არ შეიძლება, რადგან რუსულენოვან გაზეთს – „ბაქოს ფურცელი“ – ეტყობა გუბერნიის არასაკმარისი ცენზურა; მეორეც, უფრო ძნელია, ყურადღება მიაქციო ისეთ ჟურნალს, რომლის ენა არ ესმის არც გუბერნატორს და არც მის ქვეშევრდომთა დიდ ნაწილს.

ვარძელაძის თხოვნაში მითითებულია, რომ სურთ ჟურნალის 2000 ეგზემპლიარად გამოცემა, რაც, ცენზორის თქმით, უაზრობაა, რადგან გამოცემის გაყიდვა კანონით ნებადართულია განსაზღვრულ ვადებში. რაც შეეხება პროგრამას, მასში არ არის არანაირი წინააღმდეგობა საცენზურო კანონთან“ (თარგმანი ჩვენია).

როგორც ვხედავთ, საცენზურო კომიტეტი „პროვინციული“ გაზეთის რედაქტორებს ძალიან მკაცრ შეზღუდვებს უწესებს. რაც უფრო მოშორებულია მხარე ცენტრისგან, ცენზურის შეზღუდვა მით უფრო მკაცრდება. სხვა მოთხოვნებია იმპერიის ცენტრალურ ქალაქებში – მოსკოვსა და პეტერბურგში – და სხვა მოთხოვნებია შემოერთებულ პროვინციებში. რადგან თბილისი შემოერთებული პროვინციების – ამიერკავკასიის – ცენტრია, მას უპირატესობა აქვს ბაქოსთან შედარებით (ეს უპირატესობა გამოიხატება იმაში, რომ ცენზურა თბილისში უკეთ აკონ-

ტროლებს პერიოდულ გამოცემებს). პრესის ბიოროკრატიული სისტემა პროვინციაში (კავკასიაში) შემდეგნაირად გამოიყურება: რედაქტორი თხოვნით მიმართავს გუბერნატორს, გუბერნატორი მის თხოვნას ამატებს თავის თხოვნას და აცნობებს მეფისნაცვლის კანცელარიას. ეს უკანასკნელი ყველა დოკუმენტს უგზავნის პროვინციის (კავკასიის) საცენზურო კომიტეტს. საცენზურო კომიტეტი სწავლობს დოკუმენტებს, რამდენად ექვემდებარება ისინი ცენზურის მოთხოვნებს და პასუხს ცენზორის დასკვნით უგზავნის მეფისნაცვლის კანცელარიას, მეფისნაცვლის კანცელარია ატყობინებს გუბერნატორს და ა.შ.

გარდა ბიუროკრატიისა, საცენზურო კომიტეტი ისეთ მოთხოვნებს უყენებს გამომცემელს, რომ მათი შესრულება თითქმის შეუძლებელია: ყველა მასალა სამი დღით ადრე უნდა იყოს საცენზურო კომიტეტში (თბილისში) პროვინციიდან ჩამოტანილი გუბერნატორის ნდობით აღჭურვილი პირის მიერ, მან უნდა მიიღოს თანხმობის ბილეთი, სასწრაფოდ ჩაიტანოს გადაკეთებული მასალა პროვინციაში, ამ კერძო შემთხვევაში – ბაქოში, იქ დაიბეჭდოს და შემდეგ ყველა ეგზემპლიარი ისევ უნდა ჩამოიტანონ თბილისში რაოდენობის დასადასტურებლად და ეგზემპლიართა ზუსტ თანხვედრაში დასარწმუნებლად, შემდეგ კი უკან ნაიღონ ბაქოში გასაყიდად. და ეს ყველაფერი უნდა განხორციელდეს მე-19 საუკუნის ტრანსპორტის საშუალებით.

იმპერია არ მალავს, რომ უპირატესობა რუსულენოვან პრესას უნდა მიენიჭოს და საერთოდ პრესა უნდა არსებობდეს იმისთვის, რომ დაპყრობილ ხალხებში „რუსული ელემენტი“ შეიტანოს. რუსული პრესა ადვილად საკონტროლოცაა, ადგილობრივ პრესაში კი კონტროლის ბარიერს სწორედ ენა ქმნის. ამიტომ, თუ დასაშვებია რუსულენოვანი ჟურნალის – „ბაქოს ფურცელი“ – ცენზურის გავლა ბაქოში, სომხურენოვანი გაზეთი აუცილებლად თბილისში უნდა შემოწმდეს.

ყურადღება უნდა მიექცეს იმ ფაქტსაც, რომ ცენზორი დანვრილებით სწავლობს რედაქტორის ვინაობას როგორც მისი საბუთების მეშვეობით, ასევე – სხვა გზებითაც. ამ კონკრეტულ შემთხვევაში ვარძილოვის ფორმულიარში არ იქნებოდა მითითებული, ის კეთილსაიმედო იყო თუ არა. ადვილად მისახვედრია, რომ „კეთილსაიმედობა“ ნიშნავს მორჩილებას, რომელსაც, გონიერებასთან ერთად, იჩენს თბილისში გამოსული პრესის რედაქტორთა უმრავლესობა. „კეთილსაიმედობას“ ასაკი და გამოცდილებაც განსაზღვრავს.

მასალათა გაცნობა იმასაც გვიჩვენებს, რომ, გარდა ბეჭდური მასალის გამოცემის ნებართვებისა, საკმაოდ მძიმე სამუშაოს ავალებენ საცენზურო კომიტეტს. ძალიან აქტიურობენ საბაჟოები, კომიტეტს უგზავნიან საზღვარგარეთიდან შემოსულ ლიტერატურასა და მის სიას; აგრეთვე – სურათებს, გეოგრაფიულ რუკებს, ხატებს, ნოტების ფურცლებს და ა.შ. ითხოვენ ამ ლიტერატურის შემოწმებას, რომელიც მრავალრი-

ცხოვანია და რომლის რაოდენობა შემდგომ და შემდგომ უფრო იზრდება. შემომნება მკაცრ კონტროლს ექვემდებარება, ვერცერთი ადრესატი ვერ იღებს გზავნილს საცენზურო კომიტეტის ნებართვის გარეშე, საბაჟო პუნქტებიდან ასეთი მასალის (ბეჭდურის) გადაგზავნა ხდება პირდაპირ საცენზურო კომიტეტში, კონტროლის გავლის შემდეგ კი ეგზავნებათ ადრესატებს, რომლებიც ხელმოწერით ადასტურებენ მიღებას. იმპერია აკონტროლებს არა მარტო იმას, თუ რა ლიტერატურა შემოდის ქვეყანაში, არამედ იმასაც, თუ სად იგზავნება და ვინ იბარებს.

როგორც ჩანს, არაერთ საბაჟოში მიაჩნიათ, რომ ამით სახელმწიფოს წინაშე თავს გამოიჩინენ და ზედმეტადაც აქტიურობენ; თუმცა არაკომპეტენტურობის გამო საკუთარ თავზე პასუხისმგებლობის აღებაც აშინებთ. შესამომნებლად გაგზავნილ სიებში ხშირად ვხვდებით ისეთ ნიგნებს, რომლებიც, როგორც მათი დასახელებებიდან ჩანს, იმპერიისათვის არავითარ პოლიტიკურ საფრთხეს არ შეიცავს [480-1- 40/ 1869 წ., 480-1-215/ 1875 წ...]; მაგ., სიებშია ფრანგული ენის სახელმძღვანელო, გეოგრაფიულ ატლასები, სურათები, ნახატები, ნოტების ფურცლები (70-იანი წწ-ის დასაწყისიდანვე დიდი რაოდენობით გვხვდება ფრანგული, გერმანული, საზღვარგარეთის რუსული ლიტერატურა და შემდგომ, მით უმეტეს, ძალიან დიდი რაოდენობით შემოდის ევროპული ნიგნები, ბროშურები და ა.შ.). კომიტეტი ერთი განყოფილებიდან მეორეში აგზავნის უწყებებს იმის შესახებ, რომ ამა და ამ საბაჟოდან მიღებულია შესამომნებელი ლიტერატურის სია. უნდა აღინიშნოს, რომ, როგორც საბაჟოდან გაგზავნილი, ისე კომიტეტის მიერ სხვადასხვა ინსტანციაში გადაგზავნილი საბუთების უმეტესობა იმდენად გაკრული ხელითაა ნაწერი, რომ ხშირ შემთხვევაში მათი წაკითხვა ისევე, როგორც ცენზორთა ხელმოწერების, უმეტესწილად შეუძლებელია. აქვე გვინდა დავძინოთ, რომ, ჩანს, საბაჟოებში განსაკუთრებით უჭირთ აღმოსავლეთის ქვეყნებიდან შესული ლიტერატურის რაობის დადგენა; საბაჟოს წარმომადგენლები იხატავენ ასოებს და ასეთი სახით გზავნიან კომიტეტში, მაგრამ ხშირად იმდენად არასწორად არის „გადახატული“ ეს ასოები, რომ მხოლოდ რამდენიმე სიტყვის ამოკითხვას თუ შეძლებდა კომიტეტში მომუშავე სპეციალისტი.

საბაჟოებიდან გაგზავნილ ნიგნებთან დაკავშირებით უნდა ითქვას შემდეგი: კომიტეტის არსებობის პირველ ხანებში თუ ძირითადად მრავალრიცხოვან სიებს უგზავნიან მას (მაგალითად, 1873 წელს 602 ნიგნია დასახელებული, უმეტესად – ფრანგულენოვანები, მათ შორის – სასკოლო სახელმძღვანელოები და მსგავსნი (იხ. საქმე 480-141...), სხვა შემთხვევაში ნიგნებისა და ბროშურების 1100 სათაურია ჩამოწერილი (იხ. საქმე 480-1, 141...); როგორც ჩანს, რაც დრო გადის, სულ უფრო უჭირთ გამოცემების სათითაოდ აღნუსხვა. მართალია, სიების შედგენა გრძელდება (იხ. საქმე 480-1-214; 215; 216...), მაგრამ მატულობს შემ-

თხვევები, როცა მხოლოდ ყუთების რაოდენობასა და ასახელებენ (იხ. საქმე 480-1-32; 143, 218...) და იმასაც ატყობინებენ კომიტეტს, თუ რამდენი ყუთი ლიტერატურაა საბაჟოში შეჩერებული და მათ შემოწმებას ითხოვენ (იხ. საქმე 480-1-145; 216...). შეიძლება ითქვას, რომ არაერთ შემთხვევაში საცენზურო კომიტეტში გარკვეულწილად ბიუროკრატიის საშუალებით იცავენ ამგვარი შრომისგან თავს, – სანამ შემოწმება მოხდება, ინერება საბუთები, რომ საბაჟოებიდან მიღებულია ესა თუ ის სია, რომ ამდენსა და ამდენს იწონის იქ გაჩერებული ყუთები და სხვადასხვა...

აღსანიშნავია, რომ საქართველო ასრულებს ტრანზიტორი ქვეყნის როლსაც. ტრანზიტით შემოსული წიგნები მოწმდება კავკასიის საცენზურო კომიტეტში და შემდეგ იგზავნება დანიშნულებისამებრ რუსეთსა და კავკასიაში.

XIX საუკუნის რუსეთის იმპერიის მმართველობაში მოქცეული ერების (კერძოდ, კავკასიის ოლქის) პოლიტიკურ-იდეოლოგიური კონტროლის მექანიზმების გამოვლენის ერთ-ერთი მხარეა იმპერიაში უცხოეთიდან შემოსული ლიტერატურისადმი განსაკუთრებული მიდგომა, მათი თარგმნა და შემოწმება იმ კუთხით, ხომ არ შეიცავს იმპერიისათვის საშიშ ინფორმაციას. ასეთი მნიშვნელოვანი საქმე იმპერიაში არ წყდება პროვინციის, ე.ი. „კავკასიის საცენზურო კომიტეტის“, დონეზე, შექმნილია „უცხოური ცენზურის“ სამმართველო, რომელიც მდებარეობს პეტერბურგში, მას „პეტერბურგის ცენზურასაც“ უწოდებენ. სწორედ ეს საცენზურო კომიტეტი ადგენს იმპერიაში შემოსული უცხოური ლიტერატურის დასაშვებ და აკრძალულ სააღფაბეტო სიებს და თვეში ორჯერ აგზავნის პროვინციების საცენზურო განყოფილებებში. კავკასიის საცენზურო კომიტეტი ნებისმიერი უცხოური მასალის დაბეჭდვისათვის ნებართვის გასაცემად ხელმძღვანელობს უცხოური ცენზურის სააღფაბეტო სიებით. გარდა ამისა, პროვინციაში საზღვარგარეთიდან შემოსული მასალა შეიძლება მოხვდეს საფოსტო გზითაც. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, კავკასიის ოლქში შემოსული ბეჭდვითი სიტყვის ნებისმიერი მასალა მანამ, სანამ ადრესატამდე მივა, საბაჟოდან პირდაპირ ხვდება „კავკასიის საცენზურო კომიტეტში“, იქ ხდება მისი თარგმნა, შემოწმება და შემდეგ ადრესატთან გაგზავნა ან მასალის „დაპატიმრება“, ე.ი. უარის მიღება, რომ საბაჟომ ადრესატს გადასცეს. ასეთი ლიტერატურა ნადგურდება. აკრძალული ლიტერატურის სიები ეგზავნებათ გუბერნატორებს და მათვე ევალებათ საგანგებო მოხელეთა მეშვეობით შეამოწმონ ბიბლიოთეკები, სამკითხველო დარბაზები და წიგნების მაღაზიები, ხომ არ იყენებენ ასეთი სახის მასალას და მოახდინონ მათი კონფისკაცია.

კავკასიის საცენზურო კომიტეტის მასალებიდან ირკვევა, რომ ამგვარი სახის ლიტერატურა მაინც აღწევდა პროვინციებში ისე, რომ არ ხვდებოდა „უცხოური ცენზურის“ პეტერბურგის განყოფილებაში, ხოლო ადგილობრივი ცენზურა შიდა შემოწმების საფუძველზე, თუკი მასში იმ-

პერიისთვის მავნებელ აზრს ვერ დაინახავდა, აძლევდა თანხმობის ბილეთს, რაც ნიშნავდა იმას, რომ მისი დაბეჭდვა შეიძლებოდა. კავკასიის საცენზურო კომიტეტში მოიპოვება არაერთი საქმე, რომელშიც კომიტეტის ზემდგომი ორგანო – კავკასიის მეფისნაცვლის მთავარი სამმართველო – მკაცრად აფრთხილებს ცენზორებს, რომ დაუშვებელია მისცენ ნებართვა ისეთი სტატიის თარგმნასა და დაბეჭდვას, რომელიც პეტერბურგის საალფაბეტო სიებში (არც ნებადართულსა და არც აკრძალულში) არ მოხვედრილა. შიდა ცენზურის მიუხედავად, პროვინციის საცენზურო კომიტეტმა არ უნდა მიიღოს რაიმე სახის გადაწყვეტილება, გარდა მისი აკრძალვისა; ასევე არ შეიძლებოდა იმ მასალის დაბეჭდვაზე ნებართვაც, რომელიც საბაჟოს გზით არ არის შემოსული იმპერიაში.

კავკასიის საცენზურო კომიტეტის მასალები – კომიტეტის წესდება და ცირკულიარები, ასევე მეფისნაცვლის კანცელარიის მთავარი სამმართველოს მიმონერა კომიტეტთან და შინაგან საქმეთა სამმართველოს დადგენილებები სრულყოფილ წარმოდგენას გვიქმნის იმპერიული კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობის მართვის შესახებ; ნათელს ჰფენს არა მარტო სიტყვის გამობატვის თავისუფლებისათვის ბრძოლის ისტორიას, არამედ ხელს უწყობს საზოგადოებრივ აზრზე ზემოქმედებისა და მანიპულირების იმდროინდელი მექანიზმების ძირითადი პრინციპებისა და ტენდენციების დადგენას, რაც თანამედროვე „ინფორმაციული ომების“ კონტექსტის გათვალისწინებით ჩვენთვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია.

1869 წელს ცენზორების ორი კატეგორია ჰყავთ: ერთია აღმოსავლური ენების სპეციალისტი და მეორე – რუსულისა და ევროპული ენებისა (აღმოსავლურში, როგორც ჩანს, არაბულის, სპარსულის, თურქულ-აზერბაიჯანულის გარდა, კავკასიურ ენათა სპეციალისტებიც იგულისხმებიან); განსაზღვრულია მათი ხელფასების რაოდენობაც. როგორც ირკვევა, კავკასიის საცენზურო კომიტეტს ისეთი თანამშრომლებიც ჰყავს, რომლებიც კომიტეტში არ მუშაობენ ცენზორებად, მაგრამ გარედან ასრულებენ ამ მოვალეობას. არის შემთხვევები, როცა ამა თუ იმ გიმნაზიის პედაგოგს სთხოვენ მასალის შემოწმებას, ან როცა გიმნაზიის დირექტორის რეკომენდაციას საჭირო, რათა ამა თუ იმ პედაგოგმა ცენზორის მოვალეობა შეასრულოს (იხ. საქმე 480-1-50);

კომიტეტის საარქივო ფონდებში დაცულია იმპერატორის, გუბერნატორის ბრძანებები, ოფიციალური სახის განკარგულებები; არის საბუთები მოსამართლედ ამა თუ იმ პიროვნების დანიშვნის შესახებ, შიდა ბრძანებები მივლინებაში კომიტეტის თანამშრომლის გაშვების, სამკურნალოდ მისი წასვლისა და მოვალეობის შემსრულებლად ამა თუ იმ პირის დანიშვნის თაობაზე (იმპერატორის, გუბერნატორისა და მსგავსი მაღალი რანგის საბუთები ბეჭდური სახით ინახება); საცენზურო კომიტეტში თავმოყრილია წლის განმავლობაში ჩატარებულ სხდომათა ოქმები (იხ. საქმე 480-1-55; – 393-გვერდიანი საქალაქი), ოფიციალური სახის ცნო-

ბები იმის შესახებ, რომ ამა თუ იმ პიროვნებას პენსია დაენიშნა (იხ. საქმე 480-1-52; 77; 163...), რომ მის მოვალეობას ახალი ცენზორი შეასრულებს (იხ. საქმე 480-1-53), რომ ერთ-ერთი თანამშრომელი დააჯილდოვეს (იხ. საქმე 480-1-233) და რომელიღაც მათგანი კი შვებულებში მიდის (იხ. საქმე 480-1-50; 480-1-162); გვხვდება ბრძანებები, რომლებითაც ოფიციალურ ინსტანციებს ევალებათ, რომ პეტერბურგში სახელმწიფო პრესას შეატყობინონ, თუ რა მნიშვნელოვანი ფაქტები ხდება კავკასიის ამა თუ იმ რეგიონში, რათა პრესამ ასახოს ეს მოვლენები; არქივში დაცულია ინსტრუქციები, რომლებიც ადგილობრივ პერიოდიკას ავალებს, ცენტრალური პრესიდან გადმოხეჭდონ ოფიციალური ცნობები და ა.შ.

კავკასიის საცენზურო კომიტეტში მუდმივად შედის განცხადებები, რომ ჟურნალის ან წიგნის გამოცემას ითხოვენ გამომცემლები; დგება ვრცელი სიები იმ ჟურნალ-გაზეთებისა და წიგნებისა, რომლებიც გამოვიდა ამა თუ იმ რეგიონში. მათში აღნუსხულია ათასობით წიგნი, ბროშურა და გაზეთი¹; სიები გამოცემებისა, რომლებიც სხვადასხვა უწყებას გადაეგზავნა შესასწავლად². არქივში გვხვდება უამრავი სია, რომელშიც ჩამონერილია, თუ რა ლიტერატურას მიეცა გამოქვეყნების ნებართვა³. წლის ბოლოს ანგარიშებში წარმოდგენილია გამოცემები, რომლებიც საცენზურო კომიტეტის ნებართვით დაიბეჭდა... ფაქტობრივად ყველაფერი, რაც ამ წლებში ოფიციალურად არის გამოსული, აღნუსხულია სიებში. ხშირია შემთხვევა, როცა ირკვევა, რომ მასალა არ გაუგზავნია ჟურნალს ან გაზეთს საცენზუროდ, ისე დაუბეჭდავს იგი და ამის გამო სასამართლოში საქმის აღძვრას ითხოვს კომიტეტი; საერთოდ, არცთუ ცოტაა შემთხვევა, როცა მიაჩნიათ, რომ სამართალში უნდა მიეცეს ესა თუ ის პირი...

რედაქტორები ზოგჯერ ითხოვენ განმარტებას, თუ რატომ არ გაცა ამა თუ იმ წერილზე კომიტეტმა გამოქვეყნების უფლება, სურთ მასალის დაბეჭდვა... პასუხები თითქოს დასაბუთებულია, მაგრამ ზოგჯერ ისეთი ხელნაწერი დასაბუთებაა ჩვენ წინაშე, რომლის წაკითხვა, შეუძლებელი თუ არა, ძალიან ძნელი იქნებოდა რედაქტორისთვის, რადგან ზედმეტად გაკრული ხელითაა დაწერილი.

კომიტეტს ხშირად რომელიმე სახელმწიფო უწყებიდანაც უჩივიან და პასუხს სთხოვენ, – მაგ., გაზეთ „კავკაზის“ 1877 წლის ივნისის ერთ-ერთ ნომერში გამოქვეყნებულა მცდარი ცნობა საქართველოში „კნიაზ მიხაილ ნიკოლაევიჩის“ ჩამობრძანების თაობაზე; მეფისნაცვლის მთავარი სამმართველოს გამგებელი კომიტეტის თავმჯდომარე „დმიტრი პეტროვიჩს“ (იგულისხმება დიმიტრი ფურცელაძე) პასუხს სთხოვს, თუ როგორ გაიპარა ცნობა საქართველოში ამ პიროვნების ჩამოსვლის შესახებ, „დმიტრი პეტროვიჩი“ საპასუხო წერილში სრულიად თავდაჯერებულად

1 იხ. საქართველოს ეროვნული არქივი, საქმე 480-1-204.

2 იხ. საქართველოს ეროვნული არქივი, საქმე 480-1-165.

3 იხ. საქართველოს ეროვნული არქივი, საქმე 480-1-22,34,40...

და თამამად წერს, რომ გაზეთმა ეს ცნობა ტფილისის გუბერნატორისგან მიიღო და კანონის საფუძველზე გაზეთს ევალებოდა, ცენზურის გარეშე გამოეყვეყნებინა იგი (იხ. საქმე 480-1-155).

გამომცემლობა ზოგჯერ ძალზე გაღიზიანებული უჩივის ამა თუ იმ ცენზორს და კანონდარღვევაში ადანაშაულებს მას. მაგალითად, „Тиф-лиский Вестник“-ის რედაქტორი – თავადი კონსტანტინ ბებუთოვი („Князь Бебутов“) – კომიტეტის წინაშე უკმაყოფილებას გამოთქვამს ცენზორზე, რომელსაც კანონი დაურღვევია და ერთ-ერთი ნომრიდან ამოუღია სა-ექვოდ მიჩნეული წინადადებები იმის ნაცვლად, რომ „განსაკუთრებულ უწყებათათვის“ („особым ведомствам“) გადაეგზავნა წერილი; ამასთან, ორ ადგილას სამი წერტილი წაშლია (როგორც ჩანს, ეს სამი წერტილი იმაზე მიანიშნებდა, რომ რაღაც ძალზე მნიშვნელოვანის თქმა უნდოდა, მაგრამ გახსნილად არ თქვა იგი სტატიის ავტორმა). რედაქტორი მოითხოვს, რომ სტატიის მთლიანად დაბეჭდვის ნებართვა გასცეს კომიტეტმა (იხ. საქმე 480-1-168); შემდეგ გვხდება წერილი, რომელშიც უკვე თავად მეფისნაცვალთან ჩივის კონსტანტინ ბებუთოვი იმის გამო, რომ ცენზორ-მა მაქსიმოვიჩმა თავის განმარტებით წერილში „არაკეთილსინდისიერი“ („недобросовестный“) უწოდა ბებუთოვს და სამართალში მის გადაცემას მოითხოვს (იხ. საქმე 480-1-168). არის შემთხვევა, როცა რედაქტორი შეურაცხყოფის მიყენებაში ადანაშაულებს ცენზორს, რომელმაც ამ გაზეთის რედაქციისათვის მიუღებელი სტატიის დაბეჭდვის უფლება მისცა სხვა გაზეთს (იხ. საქმე 480-1-161).

ამა თუ იმ სახის საჩივარი კომიტეტის მიმართ სხვაც ბევრია. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, არის შემთხვევები, როცა ცენზორის ნებართვის გარეშე იბეჭდება სტატიები, ან ზოგიერთი ფრაზა, და შემდეგ ამის გამო პასუხს სთხოვენ საცენზურო კომიტეტს. მაგ., 1875 წელს „ტიფლისკი ვესტნიკის“ №89-ში დაბეჭდილა სტატია, რომელშიც ასეთი ფრაზა გაპარულა: „ხელისუფალნი კი არ წყვეტენ საქმეს, არამედ ხალხი წყვეტს“ („не государи решают дело, а народ“). კომიტეტში მისულია ტფილისის გუბერნატორის რამდენიმე წერილი, იქ გამართულა სხდომა, მოუსმენიათ ცენზორ მელიქ-მეგრაბოვისთვის, საქმის ვითარება შეუსწავლიათ და გაურკვევიათ, რომ ეს ფრაზა ცენზორს არ დაუშვია, დამნაშავეებად ტიპოგრაფიის მფლობელები: ჩანცევი და კ-ო მიუჩნევიათ და გადაწყვეტილება მიუღიათ, საქმის კურსში ჩაეყენებინათ გუბერნატორი; ამ ყველაფრის შესახებ სხდომის ოქმი იტყობინება (იხ. საქმე 480-1-198); თურქი კონსული კომიტეტში გაგზავნილი წერილით უკმაყოფილებას გამოთქვამს იმის გამო, რომ კომიტეტმა მისთვის მისაწოდებელი „La Turgiue“-ის 1875 წლის თებერვლის ნომერი შეაჩერა (იხ. საქმე 480-1-217) და ა.შ.

კომიტეტის საქმეებში ინახება ისეთი სახის განკარგულებები, რომლებიც განმარტავს, თუ როგორ უნდა დაიბეჭდოს სტატიები იმპერატორის გვარის მქონე პიროვნებათა შესახებ. ბეჭდვითი საქმის მთავარი

სამართველო მიმართავს გუბერნატორებს (19 მაისი, 1873 წ. №2947), რომ „ყველა ნაწარმოები და სტატია, როგორც ორიგინალური, ასევე თარგმნილი, რომლებშიც აღწერილია იმპერატორის ან მისი ოჯახის წევრების მოქმედება ან გადმოცემულია რაიმე გამონათქვამი, ან მოყვანილია მათდამი მიმართვა; აგრეთვე სტატიები, რომლებიც შეიცავს მათ შესახებ რაიმე მონათხრობსა და ანალიზს, ყველა, გამონაკლისის გარეშე, უნდა დაიბეჭდოს საიმპერატორო კარის მინისტრის ნებართვით... არანაირი გადმობეჭდილი სტატია, რომელიც ეხება საიმპერატორო ოჯახის წევრებს, არ უნდა დაიშვას საცენზურო ნებართვით საიმპერატორო კარის მინისტრის ხელახალი ნებართვის გარეშე. გამონაკლისი იქნება ის სტატიები, რომლებიც დაიბეჭდა „სახელმწიფო უწყებანში“ და „რუსულ ინვალიდში“ (იხ. საქმე 480-1-152). ამ პერიოდული ორგანოებიდან გადმობეჭდილი სტატიები შეიძლება ხელახლა დაიბეჭდოს საიმპერატორო კარის მინისტრთან შეუთანხმებლად. მეფისნაცვლის მთავარი სამმართველოს უფროსი საცენზურო კომიტეტს ერთ-ერთ წერილში (1874 წ.) ატყობინებს, რომ ამ გვარის მქონე პირთა მიერ რომელიმე ღონისძიებაზე ზეპირად წარმოთქმული სიტყვის დაბეჭდვა, ხსენებულ წელს მიღებული კანონის თანახმად, იმპერატორის სასახლის მინისტრის თანხმობით უნდა ხდებოდეს. მიუხედავად ამ კანონის არსებობისა, გაზეთ „Тифлиский Вестник“-ს 13 აპრილის 39-ე ნომერში (1874) საიმპერატორო სამედიცინო საზოგადოების სხდომაზე მთავარმართველის მიერ წარმოთქმული სიტყვა ასეთი ნებართვის გარეშე დაუბეჭდავს (მისი სახელი, როგორც ჩანს, მეფისნაცვალთან დაკავშირებული იმდროინდელი ეტიკეტის გამო, ნახსენები არ არის, წერია მხოლოდ – „Государь Великий Князь [...] Наместник“... ცხადია, დღეს ეტიკეტის დარღვევაში არ ჩაითვლება და შეიძლება ითქვას, რომ აქ მეფისნაცვალის მიხედვით რომანოვი იგულისხმება (იხ. საქმე 480-1-167).

კომიტეტის ხელში გადის ყველა ეროვნული გამოცემა. მაგ., 1870 და სხვა წლების ანგარიშებში აღნიშნულია, რომ კომიტეტმა ნება გასცა და გამოიცა „ცისკრის“ („Заря“), „დროების“ („Время“) შემდგომი ნომრები. ანგარიშებში, როგორც სხვა დროს, ამ წელსაც არის დასახელებული სხვა ქართული გამოცემებიც: და მრავალთა შორის – საფოსტო ლირიკული ოპერა, ქართული და რუსული ენების თვითშემსწავლელი, ქართული „სასოფლო გაზეთი“ („Сельская жизнь“) და სხვ.; გამოცემათა შორის დასახელებულია ასევე – „გურამოვის“ დავითიანი („Давитиანი Гурамова“) (იხ. საქმე 480-1-75) (ეს დავით გურამიშვილის „დავითიანის“ პირველი გამოცემაა).

კავკასიის საცენზურო კომიტეტი თანამშრომლობს სხვა ქალაქთა ცენზორებთანაც. მაგ., ერთი პიესა – „განდგომილი“ („Отщепенец“) ოდესელი ცენზორისთვის გაუგზავნიათ. იგი იწერება, რომ მისი გამოქვეყნება მიზანშეწონილად არ მიაჩნია, რადგან პიესაში გატარებულია აზრი,

რომ ებრაელმა მართლმადიდებლობა არ უნდა მიიღოს, ებრაული მოსახლეობა რუსეთში ისედაც ჩაკეტილია და ეს პიესა ჩაკეტილობას უფრო გააღრმავებსო (იხ. საქმე 480-1-32). ჩანს, ოდესელი ცენზორის გამოცდილების გაზიარება დასჭირვებით, როცა ებრაულ საკითხს ეხებოდა საქმე და მანაც კოლეგიალურად გაუზიარა კავკასიის კომიტეტს ეს გამოცდილება. მისი ცენზურა მთლიანად ეხმაურება ზემოხსენებულ სახელმწიფო გადანყვეტილებას, რომლის თანახმად, ებრაელი ხალხი არ უნდა განცალკევდეს.

1879 წლის 20 დეკემბრიდან კავკასიის მეფისნაცვლის განკარგულებით, „კავკასიის საცენზურო კომიტეტის“ საქმიანობას დაემატა დრამატურგიული ცენზურა. კომიტეტი განიხილავდა ლიტერატურულ ნაწარმოებებს, ნებას რთავდა ან კრძალავდა კავკასიის მხარეში სცენაზე მათ დადგმას, აკონტროლებდა სცენაზე მის შესრულებას, მსახიობთა წარმოთქმული ტექსტების სრულ შესაბამისობას ცენზურის მიერ ნებადართულ ტექსტთან, მსახიობთა რეპლიკების კილოსა და მათ მიმიკებს ყველა სპექტაკლის დროს, ყველა აფიშას. დრამატურგიული ცენზურა ვრცელდებოდა არა მხოლოდ თეატრში დადგმულ სპექტაკლებსა და მათ ტექსტებსა თუ შესრულებაზე, არამედ სახალხო ღონისძიებებზეც, რომლებიც შეიძლებოდა მოწყობილიყო ოჯახებში ან ქუჩებში. კავკასიის საცენზურო კომიტეტის ნებართვის შემდგომ აუცილებელი იყო ყველა სპექტაკლსა თუ ღონისძიებას დასწრებოდა პოლიციის წარმომადგენელი, მათთვის გამოეყოთ სპეციალურად ადგილები (იხ. საქმე 480-1-31).

აღსანიშნავია კიდევ ერთი ფაქტიც: პიესა, რომელიც იდგმება სატახტო ქალაქების – მოსკოვისა და პეტერბურგის – თეატრებში, ცენზურის უფლების გარეშე არ შეიძლება დაიდგას „პროვინციათა“ სცენებზე. მან ხელახლა უნდა მიიღოს თანხმობის ბილეთი, კავკასიის საცენზურო კომიტეტში ხელახლა უნდა შევიდეს განსახილველად ტექსტი 2 ეგზემპლიარად, რადგან სხვადასხვა მიდგომა ესაჭიროებათ დედაქალაქებსა და „პროვინციებს“.

მასალებში გვხვდება აკრძალვები, რომლებიც მეფისნაცვლის მთავარი სამმართველოდან იგზავნება (ამ უწყების საშუალებით უშუალოდ არის საცენზურო კომიტეტი მთავარმართველთან / მეფისნაცვალთან / დაკავშირებული), ხელს აწერს უფროსის მოვალეობის შემსრულებელი, სენატორი, „სტატს-სეკრეტარი“, „კნიაზი“ „ბაგრატიონ-მუხრანსკი“. 1874 წელს აუკრძალავთ 14 რუსულენოვანი პიესა, მათ შორის: „Прометей или ужасные убийства; Елена в Трое; Рахел дочь благородного еврея; Риголетто или геройская корона и шутовская погремушка (перевод с италиянского)“. აკრძალვის მიზეზი იმით არის ახსნილი, რომ ეს პიესები გამოსაქვეყნებლად უხერხულადაა მიჩნეული („признанные к представлению неудобными“) და, საინტერესოა, რომ გაცემულია განკარგულება, რომლის თანახმად, ამ აკრძალვის შესახებ შეტყობინებები ტფილისის თეატრალურ და

კავკასიის საცენზურო კომიტეტს, ასევე, ამიერკავკასიის მთიანსა და შავიზღვისპირეთის ოლქებს უნდა გაეგზავნოს (იხ. საქმე 480-1-192); სავარაუდოდ ეს პიესები რუსულენოვან პრესაში უკვე დაბეჭდილია.

კომიტეტის მხრიდან, რასაკვირველია, შემოწმება სჭირდება საეკლესიო ლიტერატურას. მაგალითად, 1869 წელს ეგზარხოს ევსევის¹ შეუმოწმებია 74 ქართული ხელნაწერი, რომელიც მოხსენიებულია როგორც „Проповеди Епископа Гавриила“ და მისი დაბეჭდვის ნებართვაც გაუცია (იხ. საქმე 480-1-37); ცხადია, გაბრიელ ეპისკოპოსის ქადაგებებია აქ ნაგულისხმები; 1871 წელს იგივე ეგზარხოსი კომიტეტს სწერს, რომ ქართულ ენაზე შეიძლება დაიბეჭდოს წიგნი – „Краткое объяснение Божественной литургии священника Востокова“; აქვეა სომხური კალენდრის დაბეჭდვის ნებართვა, რომელშიც აღნიშნულია, რომ მასში არაფერია ისეთი, სომხურ საეკლესიო კანონმდებლობას რომ ეწინააღმდეგებოდეს (იხ. საქმე 480-1-83).

აღსანიშნავია ერთი გარემოებაც. ბეჭდვით სფეროში თავისუფლება ქართველებისთვის რელიგიური კუთხით უფრო მეტადაა შეზღუდული, ვიდრე კავკასიაში მცხოვრები სხვა ხალხებისათვის. როგორც იმდროინდელი მოღვაწეები, უპირველესად კი იაკობ გოგებაშვილი და განათლების სხვა მესვეურები, ჩივიან თავინთ მრავალრიცხოვან წერილებში, განსაკუთრებული წნეხის ქვეშაა ქართული მართლმადიდებლობა. მაჰმადიანები, კათოლიკეები, იუდეველები და სომხეთის ქრისტიანები შედარებით თავისუფალნი არიან თავიანთი რელიგიის პოპულარიზაციის საქმეში. მათ შეუძლიათ, საზღვარგარეთიდან ლიტერატურის გამოწერა, მიღება, დაბეჭდვა და გავრცელება. ეს ყოველივე კი ეკრძალებათ ქართველ ქრისტიანებს, რადგან ისინი მართლმადიდებლები არიან, მართლმადიდებლური ლიტერატურა კი არსებობს რუსულ ენაზე და აღარაა საჭიროება მისი ქართულ ენაზე თარგმნისა და გამოცემისა.

რელიგიური ლიტერატურის დაბეჭდვისათვის საცენზურო კომიტეტი ხშირად მიმართავს საქართველოს საეგზარქოსოს, რომლის წარმომადგენელიც განიხილავს რელიგიური შინაარსის ტექსტებს იმისდა მიხედვით, ხომ არ ეწინააღმდეგება მართლმადიდებლური ეკლესიის არსს. ხშირად საეგზარქოსო ქართული ხელნაწერების ცენზორად იყენებს თბილისის სასულიერო სემინარიის პროფესორს, გიორგი ხელაძეს (იხ. საქმე 480-1-137).

სომხური საეკლესიო მასალის დაბეჭდვისათვის, *თუ რაიმე განსაკუთრებული საჭიროება არ არსებობს*, სომხური სასულიერო იერარქიისაგან იღებენ ნებართვას. რადგან სომხური ეკლესია სომეხთა კათოლიკოსს ემორჩილება და არა – ეგზარხოსს. სომეხთა კათალიკოსს აქვს თავისი სტამბა (ეჩმიადინის) და მეფისნაცვლის კანცელარიიდან მიღებული

1 იგულისხმება 1858-1877 წწ-ში საქართველოს ეგზარხოსი /ერისკაცობაში ალექსი ალექსის ძე ილინსკი.

ნებართვაც, ბეჭდოს სომხურ ენაზე სასულიერო შინაარსის ლიტერატურა ცენზურის გარეშე. კავკასიის საცენზურო კომიტეტის საქმეებში (იხ. საქმე 480-1-174) ინახება კომიტეტის მიმართვა მისი უდიდებულესობა, კავკასიის მეფისნაცვლის მთავარი სამმართველოს უფროსისადმი სომხეთის კათალიკოს-პატრიარქის თხოვნის შესახებ. ეს უკანასკნელი კავკასიის საცენზურო კომიტეტს სთხოვს ნებართვას, რომ სომხურ ენაზე წიგნების გამოცემას თავად გაუწიოს ზედამხედველობა. ის აღნიშნავს, რომ მსგავსი სახის ნებართვა მას მინიჭებული აქვს მთავარმართველისაგან ეჩმიადინის სტამბაში ყურნალ „არარატის“ გამოცემაზე. ეს ყურნალი გამოდის 1868 წლიდან პატრიარქის პასუხისმგებლობით, საცენზურო კომიტეტის შემონმების გარეშე. საქმეში დევს მეფისნაცვლის კანცელარიის მთავარი სამმართველოს უფროსის, ბარონ ნიკოლაის, ნებართვა. მას მიზანშეწონილად მიაჩნია, სომხური რელიგიური ლიტერატურის შემონმების მთლიანად ჩამოშორება კავკასიის საცენზურო კომიტეტის საქმიანობიდან (1874 წ.).

საცენზურო კომიტეტში ინახება სომხურ ენაზე სომხური გამომცემლობის მეპატრონის შემდეგი შინაარსის წერილიც. ის საცენზურო კომიტეტს უგზავნის საეკლესიო კალენდარს, რომელშიც მთელი წლის დღესასწაულების თარიღებია აღნიშნული და ითხოვს მიეცეს ნება, რომ დროის მოგების მიზნით მანამ დაიწყოს ბეჭდვა, სანამ სასულიერო ხელმძღვანელობა შეამონმებდეს ამ კალენდარს (იხ. საქმე 480-1-32).

რელიგიური სექტების მიმართ სახელმწიფოს აქვს მკაცრი მოთხოვნა, მათი ლოცვებისა და ღვთისმსახურების წიგნების დაბეჭდვა აკრძალულია (იხ. საქმე 480-1-136).

კომიტეტი სპეციალურ მოთხოვნას იმუშავებს პრესაში არმიის მოქმედებების შესახებ დასაბეჭდი სტატიების შესახებაც. 1875 წელს მთავარი სამმართველოს უფროსი მიიჩნევს, რომ დაუშვებელია, გაზეთმა „კავკაზმა“ სამხედრო ხელმძღვანელობასთან შეთანხმების გარეშე დაბეჭდოს სტატიები, რომლებიც კავკასიის არმიის მოქმედებას, მის განკარგულებებსა და კავკასიის სხვა სამხედრო საკითხებს ეხება (იხ. საქმე 480-1-197).

ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ 1875 წელს მთავარი სამმართველო საცენზურო კომიტეტს სწერს, რომ საჭიროა კომიტეტმა ტფილისში გამომავალი გაზეთების ცენზურირებისთვის სახელმძღვანელო ინსტრუქცია შეადგინოს; კომიტეტს შეახსენებენ, რომ ოფიციალური პირის შეურაცხყოფა დაუშვებელია; ამ საბუთში ვკითხულობთ, რომ მთავარი სამმართველოს უფროსის მოადგილემ ინება, რამდენიმე მოსაზრება გამოეთქვა („изволил высказать некоторые мысли“), მაგ., მასში ნათქვამია, რომ რედაქციათა შორის გაუგებრობის ჩამოვარდნის დროს კომიტეტმა 1868 წლის 137-ე მუხლის შესაბამისად უნდა იმოქმედოს (იხ. საქმე 480-1-220); იმავე წელს მთავარი სამმართველოდან იტყობინებიან,

რომ დაუშვებელია, ზოგი ჩინოვნიკი მივლინებაში წასვლის წინ ავანსებს რომ ითხოვს (იხ. საქმე 480-1-219). იქმნება შთაბეჭდილება, რომ სამუშაო დეტალები ბოლომდე ჯერაც არ არის დახვეწილი.

ფონდის მასალებში (იხ. საქმე 480-1-221) (1874 წ.) იმპერატორის მანიფესტთან ერთად დაცულია თანამდებობის პირთა დანიშვნის საბუთები, მათ შორის – ცნობა იმის შესახებ, რომ საცენზურო კომიტეტის თავმჯდომარის მოვალეობის შემსრულებლად დაინიშნა ზემოხსენებული დიმიტრი ფურცელაძე (ცნობილი მეცნიერი, ავტორი ნაშრომებისა: „ქართული საეკლესიო გუჯრები“, „სათავადაზნაურო გუჯრები“, „საგლეხო გუჯრები“, „კახეთის უმთავრესი საჭიროებანი და მოთხოვნილებანი“, „ბოდბის მონასტრის აღწერა“, „დღესასწაულნი საქართველოს ეკლესიისა“, „ანდერძი ანტონ კათალიკოსისა“, „საქართველოს სისხლის სამართლის კოდექსი ვახტანგ მეფის სამართლის მიხედვით“... დ. ფურცელაძე იყო სასულიერო სემინარიის პროფესორი, მთიელთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების წევრი, კავკასიის მეფისნაცვლის მრჩეველი, კავკასიაში ქრისტიანობის გავრცელების საქმეთა გამგებელი და სხვ. იგი სახელმწიფო მოხელეც არის, ისტორიკოსიც, ქართულ მწერლობას იცნობს, ჩანს, ენდობიან, მისაღებად მიაჩნიათ მისი კანდიდატურა და მალე კომიტეტის თავმჯდომარედაც ნიშნავენ; აღნიშნულია ხელფასიც (იხ. საქმე 480-1-228); 221-ე საქალაქო მუშაობით აგრეთვე ბრძანებას იმის შესახებ, რომ „სტასკი სოვეტნიკი“ ბაქრაძე მთავარ სამმართველოსთან არსებული *არქეოგრაფიული კომისიის* მუდმივ წევრად ინიშნება.

ფონდის მასალებში (იხ. ფონდი 480-1-226) გვხვდება დ. ბაქრაძის წერილი (1875 წლის 7 თებერვალი), რომლითაც იგი „ალექსანდრ პეტროვიჩ მაქსიმოვიჩს“ სთხოვს, რომ კომიტეტის თავმჯდომარესთან (ე. ი. ამ მოვალეობის შემსრულებელ დიმიტრი ფურცელაძესთან) გაუწიოს შუამდგომლობა კომიტეტში მუშაობის დაწყების ნებაზე; აქვეა გაურკვეველად ხელმოწერილი შუამდგომლობა კომისიის წარმომადგენლისა („представитель комиссии“) იმის თაობაზე, რომ შუამდგომლობის ავტორი ვერავითარ ხელისშემშლელ ფაქტორს ვერ ხედავს და დ. ბაქრაძეს უმცროსი ცენზორის თანამდებობაზე ნიშნავენ. შემდეგ კი არის ახალი შუამდგომლობა, რომ დიმიტრი ბაქრაძე „რუსული და ევროპული ენების უფროს ცენზორად“ დაინიშნოს („старшим цензором русского и европейских языков“) (იხ. საქმე 480-1-226); მანამდე გვხვდება ცნობა (1873 წ.), რომელიც მთავარი სამმართველოს უფროსის სახელზეა დაწერილი კომიტეტს ერთ-ერთი თანამშრომლის მიერ (ხელმოწერა არ იკითხება); იგი აღნიშავს, რომ კომიტეტს თანამშრომლები არ ჰყოფნის და რომ ერთი ადამიანისთვის ძალიან ძნელია ამ საქმის გაძღოლა, – „ხსენებულ თანამდებობაზე 23 წელი მუშაობდა დიდი ავტორიტეტის მქონე ცენზორი კაიტმაზოვი, რომელიც ავტორიტეტით სარგებლობდა ადგილობრივ მწე-

რალთა შორისო“ („У туземных писателей“) – და მთავარი სამმართველოს უფროსს სთხოვს, რომ ადგილობრივ და აღმოსავლურ ენათა მცოდნე უმცროსი ცენზორის ადგილზე მიიღონ სრულიად სანდო („вполне благонадежный“) პიროვნება „კოლეჟსკი სოვეტნიკი“ ბაქრაძე, რომელიც ამ სპეციალობის მქონე ცენზორს დახმარებას გაუწევს. აღნიშნულია, რომ ბაქრაძე კაიტმაზოვს (ხსენებული ცენზორის მინვევით) არაერთხელ მიხმარებია მუშაობაში და რომ იგი ქართული ენის ცენზორის მოვალეობას ასრულებდა ხოლმე. წერილის ავტორი დასძენს, რომ ბაქრაძეს განათლება სასულიერო აკადემიაში აქვს მიღებული და იგი აქ ერთ-ერთ საუკეთესო ქართველ მწერლად არის მიჩნეული და დიდი ავტორიტეტითა და პატივისცემით სარგებლობს მათ შორის („он считается здесь одним из лучших грузинских писателей и пользуется между ними большим авторитетом и уважением“). როგორც მთავარი სამმართველოს უფროსი წერს: „ბაქრაძემ განმიცხადა, რომ მზად არის, თავისი თავისუფალი დრო ყოველგვარი ანაზღაურების გარეშე ქართულ ენაზე არსებული თხზულებების ცენზურირებას მოახმაროს, მით უმეტეს, რომ ეს მისგან დიდ ძალისხმევას არ საჭიროებს, რამდენადაც თავისთვისაც კითხულობს ყველაფერს, რაც ამ ენაზე იწერებაო; გამომდინარე აქედან, ვმუშაობდვარ, რომ „კოლეჟსკი სოვეტნიკმა“, ბატონმა ბაქრაძემ ადგილობრივი მოსახლეობის ენაზე არსებული გამოცემების ცენზურირებაში დახმარება გასწიოსო“ (იხ. საქმე 480-1-160).

კავკასიის საცენზურო კომიტეტი, ცხადია, მხოლოდ ამკრძალავი დანესებულება არ არის, – იგი გამოცემების ნებადამრთველიც გახლავთ და ცენზორებს და, მით უმეტეს, მის ხელმძღვანელს ამ წლებში დიდი ეროვნული საქმის ფრთხილად კეთების საშუალება ეძლევათ, რაც საკმაოდ დიდ რისკთანაც არის დაკავშირებული, რადგან, მიუხედავად ვორონცოვისდროინდელი შედარებითი „დათბობის“ პოლიტიკისა, როგორც ითქვა, ზედმეტის კეთების უფლებას არ იძლევიან.

ამ საბუთებში საინტერესო ისტორია იკვეთება და ქართველ პატრიოტთა განსაკუთრებული მოღვაწეობის კვალიც ჩნდება. 70-იანი წლების დიდძალი საბუთების გაცნობისას არ არსებობს არცერთი ცნობა, რომლიდანაც დავინახავთ, რომ ცნობილ ქართველ ისტორიკოსს – დ. ბაქრაძეს უარყოფითი შეფასება დაენეროს რაიმე ეროვნული მასალის შესახებ; სამაგიეროდ გვხვდება ვრცელი სიები დასაბეჭდად მიზანშეწონილი წიგნებისა, რომელთა შორის, ცხადია, ძალიან ბევრია ისეთი, რომელიც საქართველოს ეხება და გასაგებია, რომ ამ ნაშრომებზე დაბეჭდვის ნებართვას უმეტესწილად დ. ბაქრაძე აწერდა ხელს (რადგან ეს იყო მისი პირდაპირი მოვალეობა). ცენზორთა გვარები, როგორც ამა თუ იმ წერილის დადებითად შემფასებლისა, უმეტეს შემთხვევაში არ ჩანს, დ. ბაქრაძის, როგორც კონკრეტული წიგნის მიმართ დადებითად განწყობილი ცენზორის გვარი, ჯერჯერობით შეგვხვდა მხოლოდ ერთხელ, – 1876

წელს მისთვის საცენზუროდ ნიკოლოზ ბარათაშვილის ლექსები გადაუციათ და მას გაუცია დაბეჭდვის ნება (იხ. საქმე 480-1-265); ეს არის ნიკოლოზ ბარათაშვილის 1876 წელს გამოცემული კრებული; არაა შეუძლებელი, რომ გახმაურებული სახელის მქონე პოეტის შემოქმედების მთლიანად წარმოჩენის წინ მისი შემოქმედების ცენზურირება სადღაც მაინც საჭიროდ მიუჩნევიათ და დიმიტრი ბაქრაძემ წარმატებით გაართვა ამ საქმეს თავი (ბარათაშვილის შემოქმედებაში, ამ მხრივ, შესაძლოა, „ბედი ქართლისა“ იქცევდა განსაკუთრებულ ყურადღებას, რადგან საქართველოსა და რუსეთის ურთიერთობის საკითხებს ეხება ეს პოემა); საერთოდ, *ეროვნულ საქმიანობაში დიმიტრი ფურცელაძის განსაკუთრებული როლი იკვეთება როგორც დიმიტრი ბაქრაძის ხელშემწყობისა*. დ. ფურცელაძე ასევე ისტორიკოსია და ჩვენ წინაშე ვლინდება პიროვნება, რომელიც ცდილობს, საქართველოს ისტორიის შესწავლასა და ქართული მწერლობის აღორძინებას ხელი შეეწყოს და ისეთი ადამიანები მიიზიდოს ცენზურირების საქმეში, რომლებიც ასეთი ფასეული წიგნების გამოცემის საქმეში გვერდით დაუდგებიან და მათი დამსახურება სათანადო დაფასებას საჭიროებს. ვფიქრობ, კავკასიის საცენზურო კომიტეტში დიმიტრი ფურცელაძის და სხვა ადამიანების გავლენით 70-იან წლებში მოქმედებას იწყებს ქართული კულტურის აღორძინებისათვის ხელშემწყობი პატრიოტული ჯგუფი და, მიუხედავად იმისა, რომ იქნებ ზოგი არც იწონებდა საცენზურო კომიტეტში დ. ბაქრაძის და შემდგომ სხვა ეროვნულ მოღვაწეთა მუშაობის ფაქტს, ამგვარ მოღვაწეებსაც უნდა ვუმაღლოდეთ, რომ ისტორიოგრაფიამ და მწერლობამ მე-19 საუკუნეში ამგვარ სიმაღლეებს მიაღწია, – *მათი ხელმოწერით იბეჭდებოდა ქართული პატრიოტული წიგნები, სხვაგვარად ისინი დღის სინათლეს ვერ იხილავდა*. ყურადღებას იქცევს ერთი გარემოება: დ. ბაქრაძეს დიდი თანამდებობა არ უკავია (ჯერ უმცროსი ცენზორია, შემდეგ უფროს ცენზორად გადაჰყავთ), მიუხედავად ამისა, „ჩინებულ-გულმოდგინე სამსახურისთვის“ („за отлично-усердную службу“) 1876 წელს მას 300 რუბლით აჯილდოებენ; ჯერ მისი ბიოგრაფიული ცნობებია ჩამოწერილი, შემდეგ კი კომიტეტიდან მთავარ სამმართველოში სწერენ, რომ დიმიტრი ბაქრაძემ (რატომღაც მოხსენიებულია ოდნავ არქაიზებული ფორმით როგორც Дмитрий Бакрадзе, сын Захарьева) არაოფიციალურ ცენზორად მუშაობა 1871 წელს დაიწყო და შემდეგ კი გვხვდება ბრძანება, რომლის თანახმად, ხელმწიფე იმპერატორი მას 1876 წლის 20 დეკემბერს დიდი „კნიაზის“, კავკასიის მთავარმართველის შუამდგომლობითა და კავკასიის საცენზურო კომიტეტის მოწმობით სხვასთან ერთად აჯილდოებს დ. ბაქრაძეს (იხ. საქმე 480-1-281). ცხადი ხდება, რომ რიგითი ცენზორის ასეთი მაღალი რანგის დაჯილდოებაში უშუალოდ დიმიტრი ფურცელაძის ხელი ურევია, მისი შუამდგომლობაა აქ მთავარი (პირდაპირ, სრულიად გარკვევით წერია ჯილდოს მიცემის შესახებ კომიტეტის თანხმობის შესახებ), რადგან

მეფისნაცვალ კომიტეტის თავმჯდომარის გარეშე არ განეცდა ასეთ შუამდგომლობას მისთვის იქნებ სრულიად უცნობი და უმნიშვნელო თანამდებობის მქონე პირის მიმართ. 1871 წელს მუშაობაზე იმიტომ ჩანს ყურადღება გამახვილებული, რომ პირადად დ. ფურცელაძის პროტეჟედ არ იქნას დ. ბაქრაძე მიჩნეული და გადაწყვეტილების სამართლიანობაში ეჭვი არავინ შეიტანოს. ცხადია, 300 რუბლი ამ შემთხვევაში ბევრს არაფერს ნიშნავს, – მთავარია, რომ ზემდგომთაგან ნდობა უძლიერდება დ. ბაქრაძეს, სინამდვილეში მხოლოდ ეროვნულ საქმეს რომ აკეთებს და სხვაგვარი ქმედება რომ არ ჩანს საქმეებში, ეს დოკუმენტურად დადასტურებული ფაქტია. ჩანს, დ. ფურცელაძის ხელშეწყობით ეროვნულ საქმეთა საკეთებლად რომელიღაც ჯგუფი იწყებს საცენზურო კომიტეტში მოქმედებას; თუ შეიძლება ასე ითქვას, შეპარებულები არიან ისინი კომიტეტში, საკმაოდ სარისკო საქმეს აკეთებენ და მათი ამ ღვაწლის დადგენა არაფრით არ შეიძლება. გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ დ. ბაქრაძეს დიდი შრომა მოუწევდა იმისთვის, რომ ესა თუ ის მასალა „გაეპარებინა“ დასაბეჭდად და ზოგჯერ, შესაძლოა, ავტორისეული სათქმელის შეფარვის მიზნით რაიმეს შეცვლა მოეთხოვა მისგან...

თუმცა, ცხადია, ყველა პრობლემის გადამწყვეტად არ გვევლინება ეს ჯგუფი; რევოლუციური იდეების მიმართ მისი დამოკიდებულება სრულიად განსხვავებულია. მაგ., ხსენებული პერიოდის კავკასიის საცენზურო კომიტეტში არიან თანამშრომლები, რომლებიც ძალზე უნდობლად უყურებენ ახალგაზრდა ნიკო ნიკოლაძეს და გამოცემებს, რომლებიც მასთან არის დაკავშირებული.

1875 წლის 9 სექტემბერს ნ. ნიკოლაძეს კომიტეტისგან მოუთხოვია, რომ 1877 წლის პირველი იანვრიდან გამოეცა კრებული „Капризы Пера“; როგორც კომიტეტის საბუთშია აღნიშნული, ნიკოლაძეს ჰქონია სურვილი, კვირაში ერთხელ გამოსულიყო ეს კრებული, რომლის ფასი 20 კაპიკი იქნებოდა (წელიწადში – 4-დან 6 რუბლამდე) და ჩანცევის ტიპოგრაფიაში დაიბეჭდებოდა; იქვე აღნიშნულია, რომ ნიკოლაძე ითხოვს, ნება მიეცეს, კრებულში მხოლოდ საკუთარი ნაშრომები მოათავსოს და წერია, რომ 1870 წელს მან უკვე გამოთქვა სურვილი, გამოეცა პერიოდიკა „Остров“. ნ. ნიკოლაძის თხოვნასთან დაკავშირებით კავკასიის მეფისნაცვლის მთავარ სამმართველოში კომიტეტიდან გაგზავნილია თავმჯდომარის შეტყობინება იმის შესახებ, რომ 1861 წელს პეტერბურგის უნივერსიტეტის სტუდენტი ნიკოლაძე პეტერბურგის არეულობაში იღებდა მონაწილეობას, მაგრამ მისდამი მონყალება მაინც იქნა გამოცხადებული და 1864 წელს საზღვარგარეთ ნასვლის ნება მიეცა; აღნიშნულია, რომ იგი ჟენევაში რუს ემიგრანტებთან (განსაკუთრებით ელპიდინთან) სხვადასხვა „ჭუჭყიანი“ („грязных“) პოლიტიკური ბროშურებითა და შემდეგ კი რევოლუციური ხასიათის მქონე ფურცლებით („листов“) იყო დაკავებული, რომ ჟენევაში ფსევდონიმით Никифор Г*^{*} ანტისამთავრობო ბროშურა – „Правительство

и молодое поколение“ – გამოსცა და, აქედან გამომდინარე, დიდმა თავადმა, მეფისნაცვალმა, შეუძლებლად მიიჩნია, რაიმე სახის გამომცემლურ საქმიანობასთან მისი დაშვება და ამასთან მთავარი სამმართველოს უფროსმა მოითხოვა, რომ კომიტეტმა ფხიზლად ადევნოს თვალი ნიკოლადეს, რათა მან რაიმე სახის უარყოფითი გავლენა არ მოახდინოს ლიტერატურულ ჟურნალებსა და გაზეთებზე; ბოლოს წერია, რომ ახალი აკრძალვის შემთხვევაში იგი წამებული გმირის მანტიაში გაეხვევა („Новый отказ придал бы ему несвойственное значение опасного героя-страдальца“), მას უნდა, რომ სახელი შეუცვალოს გამოცემას (რომელიც ადრე უკვე აეკრძალა) და ძველი საქმეები განაგრძოს, ამიტომ, თუ დიდი თავადი მეფისნაცვალის ნებას დართავს, შეიძლება მივცეთ უფლება, რომ გამოსცეს კრებული, რომელიც საცენზურო მოთხოვნებს დამორჩილებული იქნება და სახელად „Капризы Пера“ კი არა, არამედ „Наблюдатель“ დაერქმევაო; ბოლოში, ამჯერად უკვე 1876 წლით დათარიღებულ უწყებაში (დიდხანს ულოდინებიათ ნიკო ნიკოლადე, სანამ ოფიციალურ პასუხს გასცემდნენ), რომელიც მთავარი სამმართველოდან არის კომიტეტში გაგზავნილი, ვკითხულობთ, რომ „მისმა ბრწყინვალეობამ“ (ე. ი. მეფისნაცვალმა) ნიკოლადის თხოვნის დაკმაყოფილება „არ იწება“ (იხ. საქმე 480-1-232).

კომიტეტისათვის ცნობილია, რომ ნიკოლადე აქტიურად თანამშრომლობდა ციურიხში ქართველ სტუდენტთა მიერ დაარსებულ საზოგადოება „უღელთან“. 1873 წელს ტფილისის გუბერნიის ჟანდარმერიის უფროსი (წერილს ხელს ჟანდარმერიის ერთ-ერთი განყოფილების უფროსი ს. ესაძე აწერს) საცენზურო კომიტეტს, პირადად „ალექსანდრ პეტროვიჩს“ ატყობინებს, რომ ნიკოლადემ სცადა, ციურიხიდან შემოეტანა 47 დასახელების აკრძალული წიგნი და ბროშურა, აგრეთვე საზოგადოება „უღელის“ („Ярмо“) მიერ 1873 წლის 12 მარტს გამართული სხდომის ქართულენოვანი ოქმები და ითხოვს, ამ ოქმების ასლები რუსულ თარგმანთან ერთად ჟანდარმერიაში გაუგზავნონ; ჟანდარმერიის წარმომადგენლის აღნიშვნით, „მეთვალყურეობის ქვეშ მყოფ“ ყოფილ სტუდენტ ნიკოლადეს ციურიხიდან შემოუტანია ლითოგრაფიული დანადგარი და ხსენებული წარმომადგენელი ითხოვს აცნობონ, კონკრეტულად რისთვის გამოიყენება ეს დანადგარი (იხ. საქმე 480-1-142).

მასალებიდან ვხედავთ, რომ ნიკო ნიკოლადე მაინც არ ნებდება და ხალხისათვის რევოლუციური იდეების მიწოდების სხვადასხვა გზას ეძებს. საარქივო ფონდის (იხ. საქმე 480-1-300) საქმეში ვკითხულობთ, რომ ცნობილ ქართველ ეროვნულ მოღვაწე არისტო ქუთათელაძეს¹ 1877

¹ არისტო ქუთათელაძე – ქართული ენისა და ლიტერატურის პედაგოგი გორის, შემდეგ – ხონის სემინარიებში, ტფილისის სასწავლო ინსტიტუტის თანამშრომელი; ავტორი ნაშრომებისა: „პირველდაწყებითი ქართული გრამატიკა“, „ქართული ზმნების კლასიფიკაცია“, „სახელმძღვანელო მოსამზადებელი კლასებისათვის“, „საზოგადო გეოგრაფია“, „კონსპექტი საქართველოს ისტორიიდან“, „არხეოლოგიური მოგზაურობა“, „სოფელი მარტყოფი და ხელთუქმნელი ღვთაების ისტორია“ და სხვ.

წელს საცენზურო კომიტეტისათვის უთხოვია ნებართვა, გამოეცა კრებული სახელით „*Физиономия войны*“, – მასში მხოლოდ ერთი ავტორის სტატიები იქნება დაბეჭდილი და, თუ ამისი საჭიროება იარსებებს, ავტორის ვინაობასაც შეგატყობინებთ; საბუთებიდან ჩანს, მისთვის სტატიების ავტორის ვინაობის დასახელება მოუთხოვიათ და ქუთათელაძესაც განუცხადებია, რომ ავტორი ნ. ნიკოლაძეა. ის არწმუნებს კომიტეტს, რომ გაუგებრობა აღარ მოხდება და ნიკოლაძის სტატიები საცენზურო კომიტეტის ან მისი ერთ-ერთი წარმომადგენლის მიერ ჯერ კიდევ მათი კორექტირებისას იქნება განხილული; აგრეთვე პირობას დებს, რომ მომავალში მისი (ნ. ნიკოლაძის), როგორც ავტორის, გვარის მოხსენიება არ დაავიწყდება; კრებულის სათაური „*Физиономия войны*“ / „ომის ფიზიონომია“ (ისევე, როგორც „*Капризы Пера*“ / „კალმის ახირებანი“) ნ. ნიკოლაძის მოფიქრებულს ჰგავს.

ნ. ნიკოლაძის შესახებ არქივში იძებნება ამ პერიოდის სხვა ვრცელი მასალებიც. საქალაქში 480-1-232 დაცულია კავკასიის საცენზურო კომიტეტის თავმჯდომარის მიერ ნიკოლაძის შესახებ დაწერილი წერილი, რომელშიც *თითქოსდა სასხვათაშორისოდ* იმაზეცაა მსჯელობა, რომ შესასწავლია, რამდენად ახდენს მოსახლეობაზე ლიტერატურული სახის გაზეთები ზეგავლენას. ჩანს, გასაგები ხდება, რომ თანდათან საშიშ ფორმებს იღებს მხატვრულ ლიტერატურაში გამოთქმული იდეები, შიშობენ, რომ მასში სახელმწიფოსათვის საშიში რევოლუციური აზრებიც გაიპარება, კავკასიის საცენზურო კომიტეტს კი რევოლუციურ მოღვაწეობასთან დაკავშირებული ადამიანების მიმართ განსაკუთრებული სიფხიზლის გამოჩენა ევალება.

ამრიგად, 70-იან წლებში ბიუროკრატია ძალიან ძლიერია საცენზურო კომიტეტში. საბაჟოებიდან შესული თუ ადგილობრივი პერიოდიკისა და იმგვარი წიგნების გაცნობა ევალებათ, რომლებიც, როგორც ზემოთ ვნახეთ, საშიშროებას არ წარმოადგენს, მაგრამ არიან პიროვნებები, რომელთაც ნდობით არ ეკიდებიან და მათ მიმართ განსაკუთრებული ყურადღება არის გამახვილებული...

ასევე ყურადღებას იმსახურებს არქივში დაცული საბუთები იმის თაობაზე, რომ სომხურ გაზეთებში – „*Мшак*“ („*Работник*“), „*Надз*“ („*Опыт*“), „*Апарат*“ – გადაჭარბებული მნიშვნელობა აქვს მინიჭებული ვაჭრობაში სომხური მოსახლეობის როლს, რომ ეს ყველაზე მეტად ამ გაზეთებისთვისაა დამახასიათებელი; მთავარ დამნაშავედ კი ამ საქმეში „ტიფლისკი ვესტნიკი“ გამოყვანილი, მასთან ერთად კრიტიკულად არის განხილული გაზეთი „*კავკაზი*“. წერილში ვკითხულობთ, რომ „ტიფლისკი ვესტნიკმა“ „*კავკაზზე*“ მეტ „წარმატებასაც“ კი მიაღწია და ეს მაშინ, როცა მას არც მენინავე სტატიები აქვს, არც ნათლად ჩამოყალიბებული პოლიტიკა და არც მთავარ საკითხებს ეხება (იგულისხმება ოფიციალური პოლიტიკური ხასიათის წერილები); „ტიფლისკი ვესტნიკი“ სკანდალურ

წერილებს იბეჭდავს სხვა გაზეთებიდან, არ შეუძლია, რომ ამ მხარეში რუსული სიტყვა და რუსული აზრი წამოსწიოს წინ; წერია, რომ იგი ფაქტობრივად ცარიელი ფურცელია, მოთხოვნებს ვერ აკმაყოფილებს და დადანაშაულებულია სომხური ინფორმაციის გავრცელებასა და მისი სხვა გაზეთებისათვის მიწოდებაში. შემდეგ მოყვანილია მაგალითი, – მაშინ, როცა რუსეთის საზოგადოებრივი ყურადღება აღმოსავლეთის საკითხებში მიიპყრო, სომხურ ლიტერატურაში მხოლოდ იმგვარი სახით ჰპოვა ამ საკითხებში გამოხმაურება, რომ თურქეთის სომხეთზე დაბეჭდეს სტატიებიო; ტფილისურმა რუსულმა გაზეთებმა კი ასეთ დროს იმაზე მეტი ვერაფერი დაინახეს აღსანიშნავი, რომ ალექსანდროვის ბაღში სლავიანთა სარგებლობისათვის სეირნობა გაიმართა და მაზრიდან შემონირულობები გამოიგზავნაო. ბოლოს არის დასკვნა, რომლიდანაც ზუსტად ვერ ირკვევა, ითხოვს, თუ არა თავმჯდომარე (ხსენებული წერილის ავტორი) ამ გაზეთის დახურვას და ახლის დაარსებას, მაგრამ წინადადება ისეა დაწერილი, რომ, გასაგები იყოს, – თუ განახლება არ მოხდა გაზეთისა, მის დახურვას წინ არაფერი დაუდგება, – წერილში ვკითხულობთ, რომ „ყველა ამ მდგომარეობის შეჯამებას საცენზურო კომიტეტი იმ დასკვნამდე მიჰყავს, რომ რუსულ ენაზე ახალი პერიოდული გამოცემა არის საჭირო“.

„ტიფლისკი ვესტნიკის“ რედაქტორი ბებუთოვი (გაზეთის ადმინისტრატორი დ. ერისტოვია; ტიპოგრაფია – ჩანცევისა), იძლევა ახსნა-განმარტებას იმის შესახებ, თუ როგორ მოხდა, რომ 1876 წლის 144-ე ნომერში ცენზურის გარეშე დაიბეჭდა მასალები და აქვე საუბარია იმის თაობაზე, რომ მომავალში გაშუქდება მხარის ლიტერატურულ-პოლიტიკური ცხოვრება (იხ. საქმე 480-1-236). ეს არის გამოპასუხება კომიტეტის თავმჯდომარის კრიტიკაზე.

წარმოდგენილი საქმიდან ჩანს, რომ თავმჯდომარე გონიერი პოლიტიკოსი და დიპლომატია, იგი იმ გარემოებაზე აკეთებს ძირითად აქცენტს, რომ რუსულ პოლიტიკას კარგად არ აშუქებს „ტიფლისკი ვესტნიკი“ და ამით ხელს უწყობს იმგვარი ტენდენციის გაძლიერებას, რომ სხვა გამოცემებმაც მხოლოდ ერთი ეროვნების მოსახლეობის სავაჭრო თუ სხვა სახის საქმიანობაზე გაამახვილონ ძირითადი ყურადღება და საქართველოს ცხოვრებაში მხოლოდ არასერიოზული საქმიანობის შესახებ წერონ, როგორცაა, მაგალითად, ალექსანდროვის ბაღში სეირნობა. კავკასიის საცენზურო კომიტეტის თავმჯდომარე იქვე სლავიანთა სარგებლობას ახსენებს, რაც კარგად მეტყველებს მის პიროვნებაზე (ცხადია, დიმიტრი ფურცელაძეზე საუბარი) და იმდროინდელი სახელმწიფო იდეოლოგიის თავისებურებებზეც იძლევა მსჯელობის ძალზე ფართო კონტექსტში განვრცობის საშუალებას.

„ტიფლისკი ვესტნიკის“ საქმეებში უშუალოდ მეფისნაცვალა ჩართული. საქალაქი 480-1-240-ში დაცულია 1876 წელს კომიტეტის თავმჯდომარესთან გაგზავნილი ანგარიში იმის თაობაზე, რომ შეჩერდა იმ

ყველაფრის ბეჭდვა, რაც მეფისნაცვალმა აკრძალა; იქვე, როგორც ჩანს, იმისათვის, რომ პრესაში განხორციელებულმა ცვლილებებმა განსაკუთრებული რეზონანსი არ შეიძინოს, აქცენტი კონკრეტულ წერილებზეა გადატანილი. შემდეგ ვხედავთ, რომ შეტევა ამ გაზეთზე ისევ გრძელდება. კომიტეტში მოუწვევიათ კრება, რომელზეც აღუნიშნავთ, რომ „ტიფლისკი ვესტნიკი“ კორექტირებულ მასალას გვიან აგზავნის კომიტეტში და წინადადება მიუციათ მისთვის, რომ დილის 7 საათიდან დღის 2 საათამდე მოასწროს მასალის გაგზავნა (იხ. საქმე 480-1-251); გაზეთს შეურაცხყოფისათვის უჩივის რომელიღაც „ნადზორნი სოვეტნიკი“ და ერთ-ერთი გიმნაზიის დირექტორიც (იხ. საქმე 480-1-252); გუბერნატორი კი უკმაყოფილებას გამოთქვამს, რომ ხსენებულ გაზეთში ცენზურის გარეშე იბეჭდება მასალები (იხ. საქმე 480-1-253).

1876 წელს მეფისნაცვალს კომიტეტიდან ატყობინებენ, რომ „ტიფლისკი ვესტნიკმა“ შეცვალა სარედაქციო პოლიტიკა, რომ იგი ხსენებული წლის პირველი იანვრიდან ყოველდღიურად გამოდის (საქალაქდები – 480-1-201 – დაცულია ბებუთოვის თხოვნა გაზეთის გამოცემის ნებართვაზე და თავად ნებართვა); აქვე წერია, რომ გაზეთი გადავიდა „კალმის ამხანაგობის“ („Товарищество по пере“) ერისტოვისა და „K-o“-ს მფლობელობაში და, გამომდინარე აქედან, კანონის შესაბამისად, ღირებულების გაზრდის უფლებაც მიეცა; მთელმა რედაქციამ ისურვა ცვლილება, – ამიერიდან გააშუქოს ყველა მოვლენა; ძველი შეცდომები ფულადი პრობლემებით ახსნა; დადო პირობა, რომ გამონახავს საკუთარ გზას, ასახავს კანონებში მომხდარ ცვლილებებს, ოფიციალურ ბრძანებებს, კავკასიის ყოფით ამბებს, ცნობებს ვაჭრობის შესახებ; აქვე ნათქვამია, რომ გააშუქებს ისტორიას, რომელიც მოგონებებში და არქივებშია შემონახული, რუსულ ქრონიკებს, რუსული განათლების საკითხებს, უცხოურ ამბებს, დაბეჭდავს ფელეტონებსაც. საქმეში დევს მითითებები – რუსეთიდან „დმიტრი პეტროვიჩის“ (ფურცელადის) სახელზე გამოგზავნილი; როგორც ჩანს, ამ და სხვა მითითებათა საფუძველზე კომიტეტში თვითონვე შეუდგენიათ სახელმძღვანელო გეგმა, რომლის თანახმად, გაზეთმა მიმდინარე ყოველდღიური მოვლენები, კანონმდებლობაში მომხდარი ცვლილებები უნდა განიხილოს, წერია, რომ უნდა შეეხოს *ეთნოგრაფიას, კულტურას, ეკონომიკას, კავკასიის ისტორიას*, ამასთან დაკავშირებით დაბეჭდოს არქივებიდან ამონაწერები, ხანში შესულთა მოგონებები, აქვე აღნიშნულია, რომ საჭიროა რუსეთში მიმდინარე მოვლენები გააშუქოს, რუსული და უცხოური პრესიდან პოლიტიკური ცნობები გადაბეჭდოს და სხვა; შემორჩენილია კომიტეტში დანერგილი ის სახელმძღვანელო ხელნაწერი, რომელიც შემდგომში ალბათ დაზუსტდა; ფურცელი გადასათეთრებელია, რამდენიმე ადგილას წითელი ფანქრით არის გადახაზული; (იხ. საქმე 480-1-258); *შესწორება კომიტეტის მაღალი თანამდებობის პირის მიერ უნდა იყოს გაკეთებული (საფიქრებელია, რომ*

დიმიტრი ფურცელაძეა ეს პიროვნება). აქვე უნდა ითქვას, რომ 1876 წელს უკვე გამკაცრებულია ბეჭდვით სიტყვასთან დამოკიდებულება. მაგ., 1877 წელს ფოთის საბაჟოდან ინერებიან, რომ შეასრულებენ შინაგან საქმეთა მინისტრის მიერ 3 მაისს გაცემულ განკარგულებას და შიდა მიმონერის ასლებს საცენზურო კომიტეტს გადაუგზავნიან (იხ. საქმე 480-1-299).

საერთოდ, კავკასიის საცენზურო კომიტეტის არქივზე დაკვირვება ცხადყოფს, რომ სახელმწიფოში ბეჭდვითი საქმის მიმართ განსაკუთრებული გამკაცრება 1875 წლიდან იწყება, რაც, ცხადია, იმ ზემოხსენებულ რეფორმასთანაც არის კავშირში, რომლის დროსაც (1874 წ.) გაფართოვდა კავკასიის საცენზურო კომიტეტის საქმიანობა და მისი საშტატო შემადგენლობა გაიზარდა.

გამკაცრებასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია 480-1-298 საქალაქ-დეში დაცული ცნობები (მათი ნაწილი დაკარგულია), – კავკასიის საცენზურო კომიტეტს „სამხედრო ცენზურიდან“ („Военная Цензура“) 1879 წლის 6, ასევე 15 ივნისს, ატყობინებენ, რომ გაზეთებში სამხედრო ცენზურის გვერდის ავლით არ უნდა დაიბეჭდოს ისეთი სტატიები, ტელეგრამები, რომლებიც სამხედრო საკითხებს ეხება. გაზეთებს მხოლოდ იმ გამოცემიდან ეძლევათ მასალის გადაბეჭდვის უფლება, რომელსაც „სამხედრო ცენზურისაგან“ აქვს ნებართვა მიღებული; 1880 წლის 8 ივლისს გუბერნიის უფროსთან შინაგან საქმეთა სამინისტროს ბეჭდვით საქმეთა მთავარი სამმართველოდან გამოგზავნილია კონფიდენციალური წერილი (წერილს აწერია „Конфиденциально“), რომელშიც გუბერნატორს აფრთხილებენ, რომ არ დაიბეჭდოს სტატიები, რომლებიდანაც გამოჩნდება, რომ ჩინეთის საზღვრებთან, ამურისპირეთში, მდებარე დამცავი ძალები სუსტია... ამ საბუთების ნაწილი, როგორც ითქვა, არ არის შემონახული, რაც, შესაძლოა, შემთხვევითი არც იყოს...

ნარმოდგენილი მასალებიდან გამომდინარე, კავკასიის საცენზურო კომიტეტის მუშაობის თავისებურებათა შესახებ შემოვიფარგლებით მოკლე დასკვნებით:

დასაწყისში კომიტეტის მუშაობა განსაკუთრებული აქტიურობით არ გამოირჩევა, რაც იმ ფაქტით უნდა იყოს გამოწვეული, რომ სამოქმედო გეგმები ჯერაც არ არის ბოლომდე დახვეწილი; ამ პერიოდში უფრო აქტიურობენ გარედან, რითაც საბაჟოები სხვებზე მეტად გამოირჩევიან; კომიტეტში ძლიერია ბიუროკრატია; კავკასიის ცალკეულ ეროვნებებთან მუშაობა 70-იან წლებში, ჩანს, ჯერაც დამუშავების პროცესშია, საქართველოში ამ მხრივ შედარებითი დათბობის პერიოდი დგას, დაშვებულია ეროვნული ისტორიის, ეთნოგრაფიის შესწავლა, რითაც სარგებლობენ ადგილობრივი ეროვნული ძალები და ქართული კულტურის აღორძინებისათვის იწყებენ ზრუნვას; 70-იან წლებში ამ მიმართებით განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს დიმიტრი ფურცელაძის, დიმიტრი ბაქრაძისა და სხვათა მოღვაწეობა, რომელთა შორის მყოფთა

არაერთი სახელი ალბათ ჯერაც გამოსავლენია. საცენზურო კომიტეტი განსაკუთრებულ სიფხიზლეს იჩენს რევოლუციურად განწყობილ პირთა მიმართ. XIX ს-ის 70-იანი წლების შუალედიდან საცენზურო მუშაობა შედარებით მკაცრდება. ეს სიმკაცრე შემდგომში განსაკუთრებით სიძლიერეს მიაღწევს.

დამონებანი:

- Akty Sobrannye Kavkazskogo Arkheograpicheskoi Komissiej, t. VII(b), pod redaktsiej A. Berzhe, Tiplis, 1878 (Акты Собранные Кавказского Археографической Комиссией, т. VII(б), под редакцией А. Берже, Тифлис, 1878).
- Chernukha V. Pravitel'stvennaja Politika v Otnoshenii Pechati, 60-e - 70-e Gody XIX Veka. L., 1988 g. (Чернуха В. Правительственная политика в отношении печати, 60-е – 70-е годы XIX века. Л., 1988).
- Ch'umburidze D., K'ik'nadze V., Kokrashvili Kh., Saralidze L. "Sakartvelo-Rusetis Urtiertoba XVIII-XXI Sauk'neebshi (sametsniero lit'erat'urisa da dok'ument'ebis mikhedvit)", tw'igni II, Tbilisi: gamomtsemloba "meridiani", 2016 (ჭუმბურიძე დ., კიკნაძე ვ., ქოქრაშვილი ხ., სარალიძე ლ. „საქართველო-რუსეთის ურთიერთობა XVIII-XXI საუკუნეებში (სამეცნიერო ლიტერატურისა და დოკუმენტების მიხედვით)“, წიგნი II, თბილისი: გამომცემლობა „მერიდიანი“, 2016).
- Firsov V. Gosudarstvennoe Zakonodatel'noe Regulirovanie Deyatel'nosti Bibliotek. Glava 2. SPb., 2000. (Фирсов В. Государственное законодательное регулирование деятельности библиотек. Глава 2. СПб., 2000).
- Isarlov L. S. Pis'ma o Gruzii. Izdanie Z. Chichinadze. Tiflis: 1899 (Исарлов Л. С. Письма о Грузии. Издание 3. Чичинадзе. Тифлис: 1899).
- Makushin L. Zakon o Pechati 6 Aprelya 1865 g. // Izvestiya Ural'skogo Gosudarstvennogo Universiteta. 2010. № 1 (71) (Макушин Л. Закон о печати 6 апреля 1865 г. // Известия Уральского государственного университета. 2010. № 1 (71)).
- Patrusheva N. Tsenzurnaya Reforma v Rosii 1865 g. Avtoreferat Dissertatsii na Soiskanie Uchenoj Stepeni Kandidata Istoricheskikh Nauk, Leningradskij Gosudarstvennyj Universitet, 1990 (Патрушева, Н. Цензурная Реформа в России 1865 г. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ленинградский Государственный Университет, 1990).
- Rozenberg V., Yakushkin B. E. Russkaya Pechat' i Tsenzura v Proshlom i Nastoyashchem.. M., 1905 g. (Розенберг В. Якушкин В. Е. Русская печать и цензура в прошлом и настоящем. М., 1905).
- Sakartvelos Erovnuli Arkivis Masalebi, Pondi 480 (1848-1918 ts'.ts'.) (საქართველოს ეროვნული არქივის მასალები, ფონდი 480 (1848-1918 წწ.).
- Vernadskij, G. "Schitayu Sebya Ukraincem i Russkim Odnovremenno" (Ab Imperio, 2006, № 4) (Вернадский, Г. "Считаю себя украинцем и русским одновременно" (Ab Imperio, 2006, №4).

Tamar Sharabidze
Gocha Kuchukhidze
Dodo Chumburidze
(Georgia)

Censorship in the Context of the Georgian Experience of the 50s-70s of the 19th Century

Summary

Keywords: Censorship, Georgian Experience, archival materials, 19th century.

Russia's censorship policy in the Caucasus is part of the imperial-colonial goals that the highest authorities of this country had towards the people of the Caucasus. Specifically, the censorship policy of the empire in Georgia fought against the idea of the national identity of the Georgian people and the restoration of an independent Georgian state, and the people who dedicatedly fought for the realization of this idea.

The history of Russian censorship in the Caucasus and Georgia officially begins in the middle of the 19th century, namely, from 1848, when the Caucasus Censorship Committee was established, which was the official institution implementing Russia's chauvinist-colonial policy in the Caucasus and Georgia in particular. However, the pre-history of Russian censorship is longer and more loaded with imperial content, because its goal was much more difficult, namely: the abolition of the Georgian kingdom-principalities, the incorporation of all of Georgia into the imperial space, the Russification of the country.

When we get acquainted with a lot of materials that reflect the intelligence activities of people with special tasks sent to Georgia by the Russian government, starting from Peter the Great, ending with the activities of people sent by the emperors Paul and Alexander, we realize that controlling the current events in our country was a priority of the Russian government's foreign policy.

Russia's censorship policy controlled everything that the empire needed to preserve the conquered country, to study the moods and aspirations of all its citizens, to punish those who dared to turn to the past, to completely assimilate the population and to kill forever the idea of independence in the people.

Some time before the conquest of Georgia, the officials sent on a special mission got to know the local political, economic and cultural situation, created the ground for the conquest of the country, and after the conquest, the committees with the chief rulers had a special task of studying the mood of the population and the thought of the creative elite (Kovalensky, Knoring, Musin-Pushkin, etc.). The information obtained as a result of this control was sent to the ruler of the Caucasus, who in turn reported this information to the highest authority, the emperor himself. The multi-volume set of acts compiled by the Caucasus Archaeological Commission is full of such information.

Before the conquest of the Kingdom of Kartli-Kakheti, the so-called duty of “Chief Censor” was performed by Petre Kovalenski, an official specially sent to Georgia by Emperor Paul I. He recorded the views of interesting political figures, informal settings and thoughts expressed during meetings, and prepared the ground for Russia’s conquest of the Caucasus. At the beginning of the 60s of the XIX century, before the release of the Acts, Adolphe Berge published “Councilor of State Petre Kovalensky’s Notes on Georgia”. It clearly shows how Kovalensky tried to influence the king of Kartli-Kakheti through personal conversations, to confront him with the Caucasian khanates, including those who were in friendly relations with the royal court of Georgia, he organized inspirations by bringing down the division between the kings and princes within Georgia itself, and all this was part of the imperial policy of Russia.

A special conclusion based on complete control over the population led to the creation of the secret police in 1831, which is nothing more than the imposition of complete censorship on the actions and desires of the Georgian people. On May 23, 1831, Adjutant-General Benkendorf was addressed by the governor of the Caucasus, General Ivan Paskevich, and presented the project of creating a secret military police in Transcaucasia, with the center in Tbilisi. It consisted of 29 paragraphs and the establishment of prospective personnel. The project was approved by Emperor Nicholas I on July 7 of the same year. In its very first paragraph, significant words have been stated: “Among the population of Georgia and other provinces of Transcaucasia, which in most cases were subdued by the power of Russian weapons, there are many people who, as a result of wrong thinking, do not look at the Russians as protectors, but as conquerors, and therefore they are hostile to the Russian government” (Acts 1878: 343).

Due to the existing situation, the author of the project proposes to the emperor a number of secret intelligence measures, which will prevent the government from conspiracies, anxiety, etc. Paragraph 8 of the project states that in provinces, regiments, judicial institutions, ports, customs, border quarantines, foreign consulates and generally in places where foreign citizens gather, the secret police was to have their own secret agents; Paragraph 9 states that the postal service should check and monitor suspicious correspondence and possible encrypted information contained therein. Paragraph 10 states that even the clothes and personal belongings of suspicious persons should be secretly searched when crossing the border. Paragraph 19 states that the secret police should always be on the lo-ookout for “people who are free-thinkers and insolent against religion and the government”.

Paragraph 24 deals with military units; Secret Service officials were to find out if there were “secret societies among the officers, or parties malicious in their content, or intrigues of any kind, and from whom they originated” (Acts 1878:343-345).

As we can see, the newly formed secret police agency is becoming a very powerful weapon in the hands of the Russian imperial state. Its main purpose was to detect and prevent events similar to the conspiracy of 1832, however, national forces always acted against it, and the secret police could not reveal the conspiracy until December 9, 1832.

Censorship was tightened in 1837, when Russian Emperor Nicholas I arrived in Georgia for the first time. From the memories of Luka Isarlov, an eyewitness of the events, who later became the “fierce censor” of the Caucasus Censorship Committee, it is clear how extensive the censorship was everywhere and on everything, so that this visit could end peacefully. We can consider December 23, 1837 as the beginning of the history of the censorship of the Georgian printed press, when by the order of the Russian emperor, censorship of the books coming out of the printing house was entrusted to the office of the governor of Georgia, and the teachers of Tbilisi gymnasium were appointed as censors.

It is true that official censorship was imposed on print production and it had cruel forms, but due to the fact that a small volume of the printed literature was published in Georgia at that time, publications were monitored by the governor-general of the Caucasus until the end of the 40s. The government did not consider it necessary to establish a special Caucasian censorship committee.

The establishment of the Caucasian Censorship Committee in 1848 had several reasons related to both local and international historical events.

1) The revolutions of 1848 in European countries scared the Russian government. It decided to prevent the possible spread of ideas and literature coming from Europe, especially since involvement in the revolutions earned Russia the name of the “Gendarme of Europe” and undermined its international authority. The desire to prevent possible events forced the imperial authorities to establish the Caucasus Censorship Committee.

2) A lengthy Caucasian war was going on, which threatened the eventual conquest of the Caucasus by the Russian Empire. At such a time, by implementing a strict censorship policy, the imperial government excluded free thought among “foreigners”.

3) The establishment of the Caucasus Censorship Committee, we think, was the result of the activity of the liberation movement of the Georgian people, which started immediately after the abolition of the Kingdom of Kartli-Kakheti, did not stop until the 40s and weakened Russia’s positions in the Caucasus.

4) We think that the establishment of the censorship committee against the background of the newly introduced Viceroy institution in the Caucasus and its goals prove once again the perfidious nature of the soft power policy of the empire and its loyal Viceroy Mikhail Vorontsov.

Russia could not appear as a complete rejector of liberalism, and on April 18, 1865, Alexander II granted some freedom to the press, which marked the beginning of the reform of censorship. On January 26, 1863, the Ministry of Internal Affairs was assigned the task of monitoring literature and journalism, and it was considered necessary to develop new protective mechanisms in the legislation. A special commission was created, the chairman of which was D. Obolensky, according to whom, the same liberal reforms as in other areas should be reflected in the printing business. In 1863, Obolensky had already developed a project on printing, the main censorship authority became the “Main Department of Printing”, and on September 13, 1865, a law was passed, according to which state and academic scientific publications, classical literature texts, and their translations should be exempted from censorship. In the empire, the appropriate policy was carried out towards all the people.

Observing the documents of the Caucasus Censorship Committee allows us to show what the situation was in this regard in the Caucasus, in particular, how the laws were implemented in Georgia.

It was clear to the central government of Russia that it could not suppress the culturally different peoples included in the empire and could not change the identity of the Caucasians by force of arms alone; Therefore, they allowed a certain revival of national culture in relation to Georgia. Such a policy would have preserved Russia's liberal appearance and, obviously, would not endanger the existence of an integral state.

Georgian national figures use the Russian policy of this period and get national affairs in order. From the materials of the 480th fund preserved in the National Archives of Georgia, it is clear that the newly established Caucasus Censorship Committee was less active at the beginning; Its implementation started relatively later, which was caused by the expansion of publications, coverage of political, social and national problems in them. At the same time, it is conceivable that at the beginning the action specifics of the committee were not fully refined yet. Its transition from being under the jurisdiction of the Caucasus Educational District and then the Ministry of Education to the Ministry of Internal Affairs (1863) and then (1867) directly to the Governor of the Caucasus shows that it acquired special state importance.

Since the mid-70s, the committee's field of action has been expanding, if previously three censors and chairmen were in charge, then the number of states increased and control over the publishing activities of Stavropol, Tergi and Kuban provinces was added. In general, observation of the archives of the Caucasus Censorship Committee reveals that special tightening of the printing business in the state began in 1875, which is obviously related to the above-mentioned reform, during which (1874) the activity of the Caucasus Censorship Committee was expanded and its staff increased. It should also be noted that the work with individual nationalities of the Caucasus in the 70s is still in the process of development, in Georgia there is a period of relative warming in this regard, the study of national history and ethnography is allowed, which the local national forces are taking advantage of and are starting to care for the revival of Georgian culture;

In the 70s, the work of Dimitri Purtseladze, Dimitri Bakradze and activities of others, the names of whom may still be revealed arouses special interest in this regard. Censorship Committee shows special vigilance towards revolutionary persons. Since mid 70s of the 19th century, censorship work becomes relatively stricter. This strictness will increase later.

The materials of the Caucasus Censorship Committee - the committee charter and circulars, the correspondence of the main division of the Viceroy's Chancellery with the committee and the resolutions of the Department of Internal Affairs give us a perfect idea of the management of imperial cultural and educational activities; It sheds light not only on the history of the struggle for freedom of expression, but also helps to determine the main principles and trends of the mechanisms of influencing and manipulating public opinion at the time, which is especially important for us in the context of modern "information wars".